

PATAKI JENŐ (1857–1944):

PÁPAI PÁRIZ FERENC (1649–1716) ÉS KORTÁRSAI, KÖVETŐI

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

Páriz Pápai a nagyenyedi kollégiumban¹

Pápai Páriz Imre ref. lelkész és Kávási Krisztina fia, 1649. május 10-én született Deésen. Korán árvaságra jutva, a rokonok és jóbarátok taníttatták a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban s 1672-ben a külföldi egyetemekre küldték. Pápai Páriz Ferenc a lipcsei, frankfurti, marburgi, heidelbergi s baseli egyetemeken tanult, s 1675-ben mint bölcséleti s orvosdoktor tért vissza hazájába. Külföldön felismerték nagy tudását és tehetségét. Heidelbergben megkínálták a bölcséleti tudományok tanári székével, de ő nem fogadta el, mert tudományával hazáját kívánta szolgálni.

Egy ideig Bihar megyében volt orvos, majd Nagyenyedre ment. 1676-ban megházasodott, elvette Zöldi Katát. 1677-ben Teleki Mihály meghívta Bornemisza Anna fejedelemnő udvari orvosának. 1678-ban felajánlották számára a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban a görög nyelv, bölcsélet és természettan tanszékét, melybe 1680. január 4-én iktatták be ünnepélyesen, s e minőségben 40 évig működött.

Özvegységre jutván, 1686-ban második lakodalmát tartotta Székshalmi Annával Tordán. Második felesége is elhalván, harmadszor is megházasodott. Harmadik felesége Nyirő Judit volt.

Nagyenyeden hunyt el, 1716. szeptember 10-én.

Pápai Páriz Ferenc korának legtudósabb embere volt, igazi enciklopédista. Tudós tanár s Erdély legkeresettebb orvosa. A különféle háborúk miatt sokat szenvedett ő is, a kollégium is. 1707 ősztől másfél évig bujdosott. Sokat írt, orvosi és nem orvosi művet, latin és görög alkalmi verseket. Naplóján (1649–1691) kívül – mely az Irodalomtörténeti Közlemények 1892-es évfolyamában jelent meg – két művét említjük fel: a 'Pax Corporis'-t, melynek első kiadása 1690-ben Kolozsvárt jelent meg, s úgy életében, mint halála után több kiadást ért meg, s a 'Dictionarium Latino-Hungaricum'-ot – híres szótárát –, amely legelőször 1708-ban látott napvilágot, s mely 150 évnél tovább közkézen forgott az iskolákban.

Fiai közül kettő ment az orvosi pályára:

Ferenc: Székshalmi Annától 1689-ben született fia, ki Angliában is tanult az egyetemen. 1714-ben a hallei egyetemen szerezte meg orvosi diplomáját. Hazajöve csakhamar

¹ Forrás: Pataki Jenő: Páriz-Pápai Ferenc orvosiró és tanár a nagyenyedi kollégiumban. = Orvosi Szemle 1 (1928) No. 1. p. 10.

megházasodott, elvette Aczél Tamás özvegyét, Diószegi Erzsébetet, mely időtől fogva Füzesen, neje birtokán lakott s innen folytatott orvosi praxist.

András: született 1703-ban, anyja Nyirő Judit volt. 1732-ben absolvált az Odera melletti Frankfurtban. Már orvostanhallgató korában nagy lump volt. Kolozsvárt telepedett le s folytatott orvosi praxist. Részeses volt s nyomorban halt meg 1763-ban Kolozsvárt. Fűvészeti gyűjteményét s atyjától és fivérétől örökölt könyveit a kolozsvári kollégium könyvtárára hagyta.

A 'Pax Corporis'²

E cím alatt adta ki id. Pápai Páriz Ferenc népszerű orvosi könyvét, mely sok kiadást ért meg. Az első kiadás 4° alakban 1690-ben jelent meg Kolozsvárt³ a szerzőnek Elöl-Járó Beszédével, melyet így keltezett: Írtam N. Enyeden szent Jakab Havának 24. napján. 1687. siralmas Esztendőben. A többi kiadás mind 8° alakban nyomtatott ki: 1692-ben Lőcsén, 1695-ben Kolozsvárt, 1701-ben újból Lőcsén, 1747-ben és 1759-ben fia, Pápai Páriz András – szintén orvosdoktor – „Inspectiója, s némely helyeken tett igazítása alatt Kolozsvárt, 1761-ben és 1774-ben szintén Kolozsvárt. Az első kiadás Széki Teleki Mihálynak és nejének, Veér Judithnak van ajánlva.⁴ Az 1695-i kiadásban – a mindenik eleibe kinyomatott Elöl-Járó Beszéd előtt – egy Ajánló Levél van Bánfi Györgyné: Bethlen Klára Asszonynak ő Nagyságának, melyben a testnek és léleknek egészséges és beteg állapotjáról elmélkedik s megköszöni „e’ Munkához való kegyes adakozását”. Itt megjegyzi, hogy a lőcsei nyomtatást nem ismeri el magáénak, a címlapon azonban ez mégis harmadik kiadásnak van jelezve.

Az Elöl-Járó Beszéd után üdvözlő verseket találunk, melyeknek szerzői: Sz[athmár].-Némethi Sámuel Kolozsvári Reform. Professor. Enyedi István N. Enyedi colleg. theol. Professor, Csepregi T[urkovitz]. Mihály Kolosvári Orthod. Professor; a negyedik alatt ez áll; „A valóságot valósággal ítélvén, tartozott arról bizonyosságot tenni M. Tótfalusi Kis Miklós Kolosvári Typographus. – Hosszan elnyújtott strófákban dicsőítik a tudós szerzőt, mint nagytudományú orvost és hazafit, ki orvosi tudományát a szenvedők és szűkölködők hasznára és javára közkinccsé tette. Tótfalusi kiemeli, hogy eddig a „Magyar Nemzet... nem látott Maga nyelvén Orvos-könyvet”.

Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisát, azaz a „Az Orvoslás Mesterségéről” szóló művét, amely gyorsan népszerűvé vált, hét könyvre osztja. Az első könyv szól: A Főnek Nyavalyáiról; a második; A Fő némely részeinek, Szemnek, Fülnek, Orrnak, Nyelvnek, Fogaknak, Ínynek és Toroknak Nyavalyáiról; a harmadik: A Melynek, abban a Tüdőnek és Szűnek nyavalyáiról; a negyedik: A Gyomornak és Béleknek Nyavalyáiról; az ötödik: A Májnak, Lépnek és Veseinek Nyavalyáiról; a hatodik: Az Asszonyinémnek Nyavalyáiról; a hetedik: A Hideg lelésekről. A hét könyvet már az 1695-i kiadásnál megtoldotta egy nyolcadikkal: A Külső Nyavalyákról szólóval, melynek XVIII. fejezetében, vagyis utolsó részében „Az apró Gyermekek Külső és Belső közönségesebb Nyavalyáiról” oktatja ki a könyv forgatóit.

A szerző főbb vonásokban leírja az egyes betegségeket, azután azoknak okairól, jeleiről, jelentéseiről, különbözéseiről beszél s végre orvosságait sorolja fel. Olykor-olykor utal a patikában kapható orvosságokra is, de a legtöbbet házilag készítetteti el. Ezeknél aztán gyakorta szerepel a rozmaring, majoránna, ökörfarkkóró, csalánlevél, ebszőlő, balhafű, rebarbara,

² Forrás: Pataki Jenő: Pax Corporis. = Orvosi Szemle 6 (1933) No. 8. p. 257.

³ Pápai Páriz Ferencz: Pax Corporis az az: Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, s’ azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta. Mellyet mind élő tudós Tanítóinak szájából, mind a Régieknek tudós Írásokból, mind pedig maga sok Betegek körül való Tapasztalásiból summáson össze-szedett, és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett értelmessen, világossan Magyar nyelven ki-adott: PÁPAI PARIZ FERENCZ, M. D. Helvetiában azon Facultásban Hites Assessor, az Enyedi Collegiumban edgyik méltatlan Tanító. I. Johan. 3. v. 18. Cselekedettel és valósággal. Kolosvaratt Nyomtatta Némethi Mihály, M.DC.XC. Esztendőben. 320 p.

⁴ Szállási Árpád kiegészítése:

Az újabb kutatások fényében az alábbi magyar nyelvű Pax Corporis kiadásokról van tudomásunk: 1690 Kolozsvár, 1692 Lőcse, 1695 Kolozsvár, 1701 Lőcse, majd a további kiadások mindegyike Kolozsvárott jelent meg: 1742, 1747, 1752, 1756, 1757, 1759, 1774. Az utolsó négy kiadást Pápai Páriz András rendezte sajtó alá. Elsőként Wespriemi utalt az 1752-es kiadásra, de annak példánya Wespriemi időszakában még nem volt ismert, csak később került elő. Az 1756-os kiadást Szállási Árpád találta meg. A 11 kiadás közül Vita Zsigmond már ismertetni tudott 10 kiadást, a másik kettő később került elő.

popion, sáfrány, Szent László-füve, gyökér, hagyma, különböző olajok, tyukmony széke, kaláris szirup stb. stb. s ezeket főzeti szükség szerint forrásvízben, rózsavízben, lágymeleg borban, tejben, spikinardvívben stb. A Pax Corporis gazdag gyógyszerkészletében gyakran találkozunk még különböző állatok faggyával, tüdejével, májával, bogarakkal, melyeket sokféle módon elkészítve beadatja a betegnek. Lehetetlen ezekben fel nem ismernünk az organo-terápia ősalakját.

A könyv nagy kelendőségnek örvendett, mit a rövid időközökben megjelent újabb és újabb kiadása is bizonyít. Körülbelül 100 éven át kevés házban hiányzott, a kastélyoktól le a kunyhókig. Sőt manapság is régi könyvtárak egy-egy rejtett szegletében, zárdákban, kastélyokban, papi lakokban vagy a falusi ember ládafiában jónéhány példányra tudnánk rátalálni.

Az első kiadás nagyon ritka.

„Pilula Rufi” Pápai Páriz Ferenc instrukciójában⁵

A praktikus orvosnak minden időben legfőbb gondja volt – s ma is az kell legyen – az emésztőutak kitisztítása. Nem találunk régi orvosaink tanácsai s intézkedései között olyat, melyben ne valamely purgáló szer vinné a főszerepet. Megkülönböztetett gyenge, közép- és erős hashajtó szereket. A gyenge hashajtók között használatban voltak: Manna electa, Salamarum, Cremor Tartari, Pulv. rad. Rhabarbaræ, Pulv. rad. Jalappæ, Aqua lax. Vienn., Elect. Lenit., Pulpa Tamorindorum; az erőseknél a Resina Jalappæ s a Resina Scammonii szerepelt leggyakrabban, a Pill. Rufi ritkábban. Ez egy pilulamassza volt, s ebből rendelt az orvos szükség szerint. Störck 24 gramból csináltat pilulát egyszeri beadásra.

Pápai Páriz Ferenc alábbi instrukciójában, melyet Teleki Sándor grófnak küld, a Pilula Rufit ismerteti, megírja az adagolását s az alkalmazása módját.

Az instrukció így szól:

„Pilula Rufi, ha a patikában megkészülnek, legyenek csak (pisi magnetudine) egy-egy borsónyi nagyok, azokból Ur kegyelmed és az asszony ő Kegyelme minden héten két-két napot választván a vélek élésre, péld. okáért szerdát, szombatot, végyen be hármát hármát még az ágyban jó reggel, alhatni is utánna, kifordított malozsaszöllőben kell rakni egyenként, vagy ha kettőnként is és úgy kell elnyelni. Így jobb mint egyszer hatot v. hetet egy vagy két hétben, mert így egyszeri vételnek virussa eltart a veséken harmadnapig és esmét a más háromnak vétele azon virust ujjítja. Semmi alternatiót nem téssen az gyomorba, molestiával, vagy appetitus elvesztéssel, hanem ha utálással vévén bé, úgy csinálna valami turbát: de ember készítse és erősítse idején magát ne vegye irtozással bé.

A gyermekek per gradus a csecsszopón kívül azon napokon, azon formában husával kifordított malozsában az nagyobbik urfi kettőt, a kisebbik egyet-egyet. De ha bé nem vehetik nem kell erővel adni, hogy az undor több kárt ne tegyen, hanem dió, mandula, mogyoró, füge legyen gyakor csemegéjek. Item, faolajos, boros leves jó savanyosan, vagy iros vajas víz-leves, hol egyik, hol másik.

Az csecsemő kisdéd leányka eránt, jobb volna az orvosságot az dajkájának adni, magának is használna, az gyermeknek is, hármát-hármát egy héten kétszer. A gyermeknek pedig jobb harmadnapban egyszer édes mandola új olajat adni bé, egy ezüst kanálba félig töltvén és megnádmézelvén töltsék szájába, vagy nyalogassa bé, igen jó izü. Ez geleszta ellen is ha vagyton benne, fog használni. Irós vajas gyenge pépre is minemüvel a kisdédet éltetik a német-asszonyok, jó volna a kis leányt szoktatni.

Ugyanazt Rutával, Barzalikummal (Bissiók), sályával, fenyőmaggal főtt feredőben kell fereszteni. Ha borban főzik, csak mosogatni kell véle mikor le akarják fektetni, s úgy rakják bé meleg ruhával.”

Hogy ez a pilula-massza miből áll és kitől ered, nem tudhatjuk.

A XVI. században élt egy Ruff Jakob nevű orvos Zürichben (1500–1558), ki több orvosi művet írt, s amellet pap és népköltő volt. Mint orvos, főleg a sebészet terén működött, híres kőmetsző volt s daganatokat operált. Művei is a sebészet teréről szólnak.

Ugyanebben a században Strassburgban élt egy Ruff Walther Hermann seborvos. Az orvostudomány minden ágáról, mások műveiből összeszedett írásai által szerzett magának hírnevet. Művei között vannak gyógyszereket tárgyalók is. Mégis úgy hisszük, hogy a Pilula Rufi (írják két f-el is) nem tőle ered, sem az előbbi Ruff-tól.

⁵ Forrás: Pataki Jenő: „Pilula Rufi” id. Pápai Páriz Ferencz instructiójában. = Orvosi Szemle 7 (1934) No. 1. p. 31.

Ephesusban élt Traianus római császár idejében egy Rufos nevű alexandriai, nagy hírnévre szert tett orvos, kinek számtalan műve maradt hátra, s ezek a XVI. században kinyomattattak. E művek között van egy, mely 'De medicamentis purgantibus' címet visel. Ez jogosít fel arra a feltevésre, hogy a Pilula Rufi-nak, ennek a sok száz év múltán is fennmaradt szernek ő a szerzője.

Pápai Páriz Ferenc, mint nevelő⁶

Levelei Teleki Pál grófhhoz

Pápai Páriz Ferenc közhasznú tevékenysége orvosi és tanári működése között oszlott meg. Nem mondhatjuk, hogy egyik a másiknak hasznára vált volna, sőt nem egyszer összeütközésbe jött a két hivatás, melynek mindenike egész embert kíván. Korábban azonban az orvostudomány nem volt oly széles s az orvosi gyakorlat nem foglalta el egészen az orvosnak minden idejét. Pápai e két hivatást össze tudta egyeztetni, s mindkét hivatásának lelkiismeretesen megfelelt. Teleki Mihálynál, Erdély mindenható kancellárjánál a házi orvos szerepét töltötte be Páriz Ferenc s egyszersmind tanította a fiúkat, kik a nagyenyedi kollégium növendékei voltak. Telekiék és Páriz között szorosabb és bensőbb viszony fejlődött ki, s a tudós orvos tanácsát nem csak orvosi dolgokban kérték ki, hanem a fiúk nevelésének irányításában is. A kancellárnak 1690-ben bekövetkezett halála után az özvegy, kőröstarcsai Veér Judit meg éppen rászorult Páriz tapasztalataira, s a fiúk tanulása s nevelése ügyében nélküle nem cselekedett, mint ez az alábbi levelekből kitűnik.

Teleki Pál, a kancellár negyedik fia 1695-ben ment a külföldi egyetemekre. A 18 éves ifjú mellé egy Zalányi nevű, pár évvel idősebb tanuló rendeltetett ephorusnak, kétségkívül Páriz ajánlására, az enyedi tanárokkal egyetértőleg. Az egyetemek megválasztásánál s a tudományok kijelölésénél nagy tudósunknak szintén jelentékeny szerep jutott. Mindez, sőt még a peregrinálás anyagi része is az özvegy édesanya és Páriz együttes megbeszélése alapján vált határozattá, mi persze nevelői gondokkal s felelősséggel járt. Páriz tanítványával állandóan levelezett. E levelekben tanácsait, útbaigazításait folyton megismételte, intette, egy s másra figyelmeztette, s becsvágyát ébrentartotta s növelni igyekezett.

Tanácsaival tele első levelét Od. Frankfurtba küldi 1695. szeptember 10-én.

„Isten Kegyelmednek minden dolgait maga dicsőségére, szegény hazánk javára szentelje!

Igéretem szerint Kegyelmedet levelemmel látogatom. Kegyelmed felől hallani kívánok, minthogy ritkán hallok mert Bécsből való el indulásától fogva, semmit sem tudunk kegyelmed felől; minden holnapban pedig egyszer el jöhetne a levél Francofurtumból. Ha Kegyelmetek ott állapodott meg, kérem és intem hogy a német nyelvet ugyan jól, e fundamento tanulja meg, hogy ne csak enni, innya tudgyon kérni rajta, han[em a] nagy emberekkel is beszélhessen sz[abad]on mely úgy lehet, ha minden alkalm[atoss]ággal exerceálja, és a mellett német preceptort is adhibeál ki ex fundamento mutogassa a mit in familiari conversatione hall, írást és pedig tanuljon Kegyelmed németül, mert megbecsülhetetlen haszna leszen. Nihil impossibile volenti, praeprimis in hac aetate. Azon kívül mind a két sphaerát tanolja meg jól, ne legyen benne hospes, legyen mind geographica mind astronomica cognitioja a Historia és Politia mellett, curiosus legyen, írjon mindent diariumában, a mit hol lát és hall. Ha annyira nyelvben kaphat, udvarhoz is [el]mennyen Berlinben. Az Ephorussával alkudgyék jól, éljen vele nagy atyafiságos szeretettel, minthogy az tanácsát fogadgya. Exertitia pietatis, siquidem pietas ad omnia utilis, soha el ne mulassza. Addig arról a földről el ne jöjjön, még Dresdát a sok raritásokér meg nem látja, azokat pedig ugyan jól meg kell szemlélni. A catalogusokat is meg hozza Kegyelmed, mely in 4-to ki vagyon nyomtatva, ott az Elector Saxoniae tudom jó szívvvel complectálja Kegyelmedet, mivel itt Erdélyben minden jóra írte magát. Mindeneknél pedig emlékezzék az mi Ecclesiánkról, hogy minden tehetségekkel munkálodgyék annak maradását nálunk, ő Felsége előtt, mert

⁶ Forrás: Pataki Jenő: Pápai Páriz Ferencz, mint nevelő. Levelei Gr. Teleki Pálhoz. = Orvosi Szemle 7 (1934) No. 5. pp. 154–156.

nagy félelemben vagyunk. Gallicát is tanulhat Kegyelmed, ha veszi eszébe hogy könnyen ragad, de ha nem, a németen valóban rajta legyen, mert itt úgy leszen Kegyelmednek becsületes. Aylos curiae aliasque Res Heraldicas igen observálja mindenütt. Linnaeust szerezz meg, olvassa. n summa úgy cselekedjék hogy legyen nálunk láttattya és méltóságos nemzetét mind ornálja mind örvendeztesse, Veterani után a General lön Erdélyben Dux Princeps de Vaudemont, de úgy hiszem nem leszen állandó, mi valóban, csak a spiczen maradánk, hogy mindenestől el nem borittatánk. Physica experienti Domini Docrois Albini el nem kell mulatni, maga is szerezzon Kegyelmed némelyeket, melyeket ide használjanak. Kegyelmed engem tudositson, hadd tudgyam az után írásomat alkalmaztatni Kegyelmed dolgaihoz. Saluto Colenda mihi nomina Colendissimum Dominum Doctorem Beckmannium et Dominum Doctorem Albinum. Ajánlom Isten gondviselésében a Kegyelmed életét és minden dolgait N. Enyed 10. 9-bris – 695.

Kegyelmednek minden jót szívesen

Kéván

Pápai Ferenez.

Cim: Monsieur

Monsieur Paul Teleki, mon treshonore Patron presentement Francfurt au der Oder.

Chez Mons le Docteur Bec man.”

Frankfurtban való tartózkodásuk legelején már az ifjú gróf és ephorusa között kitört az ellenségeskedés, vagy mert a gróf nem tűrte a korlátozást, vagy Zalányi magatartása volt túl szigorú, esetleg tapintatlan. Ez a körülmény szolgáltatott okot a nyomban utána következő második levél megírására, melyet a nagyobb nyomatékosság okáért más két tanártársával is aláíratott. A nagy tapintattal s körültekintéssel írt levéllel egyidejűleg Zalányinak is ment levél.

„Isten Kegyelmedet Urfi, készítse maga dicsőségére, s Familiájának ékesítésére szívünk szerint kívánnjuk!

Kegyelmetek helyben való békességes érkezésin s alkalmas meg nyugovásán igen örülünk, specimenjéti elméjének haza küldött leveleiben nagy magunk contentatiojával szemléltük: Isten Kegyelmedet nevelje nagyobbakra hová tovább! Nem sokára német levelet várunk Kegyelmedtől, mert nem akarja az Asszony ő Kegyelme (:szégyen is volna:) hogy Kegyelmed német országban német nyelvet tanul[vá]n ide haza a német tisztekkel tolmács által beszéllyen, annak idej[éb]en. Meg szomorodtunk vala igen minapiban értvén Kegyelmetek között való disconvenientiát, és a Zalányi importunitási miatt Kegyelmed megcsökönését a célra való sietésben; de azután jött levelek szintén elhitették velünk hogy az a tempestás elmúlt. Ugy vagyon, hogy Kegyelmed semmiben inkább meg nem mutathattya jó erkölcsét és az Asszonyhoz ő Kegyelméhez való engedelmességét, mintha Ephorusának, ki az Asszony ő Kegyelme képét és Authoritását viseli Kegyelmed előtt, minden jóra való intésit meg fogadgya, és néha nehéz maga alkalmaztatásit is békességgel el szenvedti a nagyobb jóért. Azért az Ephorus Ephorus, mindazonáltal, nem kételkedünk abban hogy Zalányi a peregrinatiohoz való szokatlansága miatt, kivált a Bécsi udvaros emberek között való Kegyelmetek forgásiban committálhatott valami errorokat, melyeket az idő meg jóvét és egyenességre ho[z]. Kegyelmetek békességes türese nagyobb javára és tisztességére leszen mintsem ha békétlenkednék. Nemis fogja másszor olly acerbe viselni magát Zalányi, hogy a Kegyelmed illendő becsületinek kárára igyekezzék. Vigyázni kell pedig Kegyelmednek is az ő intésére, mert néki jó lelkiismeretinek meg sértése alatt kötelességében jár hogy a Kegyelmed becsületire és javára visellyen gondot. S a mit illetlennek itél a Kegyelmed magaviselésében arról Kegyelmedet meg intse, meg dorgállya keményen, sőt ide haza is hurré adgya, ha Kegyelmed a jó intést nem fogadná. Az ilyen jó szándékból származott intések

alkalmatossággal megbotlik sokszor az Ephorus, sőt az édes Atya és Anya is, mert a sze[r]jetet nagy lévén félelemmel van öszve kötve még ott is a hol nem volna helye a félelemnek, azért ott is orvosol néha ahol nyavalyát csak itél lenni, de valósággal nem talál. Isten Kegyelmedet sok türésre hítja a peregrinatióban, a melyek között legszükségesebb hogy az Ephorusának tűrjön. Hogy ha pedig telyességgel el felejtkeznék a maga tisztiról, szeretetét le vetkezvén kárára igyekeznék Kegyelmednek, avagy tékozolni kezdene és rosza vetemedni, (:melyet mi Zalányi felől telyességgel nem gondolunk, nagy[obb] sengéjét tapasztalván meg Istennek nálla lévő kegyelmének mint sem ilyen extermumokra vetemednék:) akkor Kegyelmednek vagyon módgya, hogy ide haza hirt adgyon mindenekről, mert vagyon mód benne, hogy olyan extermításbann is Kegyelmedről az Asszony ő Kegyelme, Kegyelmed kívánsága szerint gondot viseljen. Kegyelmedet mi az Kegyelmed bujdosását igazgató Istennek nevében arra kérjük, tarcsa szüntelen elméjében az Kegyelmed édes jó Annyának Kegyelmedben fel tött Istenes célját, mely az, hogy Kegyelmed Istennek, Hazájának s édes Atya Házának készítették. Salamon az Isten törvényét Atyák és Anyák törvényének nevezi Prov. I. W. 8. Ugy viseli pedig Kegyelmed maga előtt az édes Anyai parancsolatokat, ha drága pénzen vött alkalmatosságát a tanulásnak, és minden pénznél drágább Kegyelmed Ifjui idejét fordítja, a szorgalmatos tanulásra. Az Ephorussal való békesség pedig igen meg kívántatik, kinek nehéz morosításit generosi animi signum erit tolerare. Kegyelmed a tanulást imádsággal, édes jó Annyáért s Atyafiáiért szüntelen való könyörgéssel kösse öszve. A pénz felől Kegyelmed tudositcsa az Asszonyt ő Kegyelmet a szerint a mint irtuk Zalányinak irt levelünkben. Meg emlékezzék pedig Kegyelmetek arról hogy Erdély, nem német országi boldogsággal bír, nem lehet Kegyelmeteknek mindenekben aemulálni az német urfiakat. Kegyelmedtől elvárjuk a Kegyelmed leveleit, többször is cum gratia. Légyen Isten Urfi, Kegyelmed dolgainak minden jóra segítője, s adgya meg Kegyelmedet annak idejében sok virtusokkal meg rakodva, édes feleinek. Enyeden. 30 November. 1695.

Kegyelmed becsületinek örülő s javát tiszta szível kíváno minapi Præ-ceptoru az Enyedi Collegium Professoru

Kolozsvári István mpr.

Pápai Ferenc

mpr.

Enyedi István

mpr.

Cím: Illustrissimo Baroni Domino Paulo Teleki in Alma Universitate Frankofurtiana ad Viadr.

Chez Monsieur le Docteur Strimisius logee.”

E levéllel a Zalányi-ügy elintéztetett. Zalányi maradt. Páriz leveleit állandóan küldözgette a grófnak újabb és újabb tanácsokkal. A latin és német nyelv tanulása mellett a francia nyelv tanulására buzdítja. Apafi fejedelem szorgalmasan tanul franciául s szépen halad. Ne engedje magát legyőzetni. Akármit mondanak, Galliába okvetlenül elmenjen. A gróf további utasításokat kér. Páriz nehezményezi, hogy eddigi tanulmányairól nem számolt be részletesen. Nem tudja, hogy „a jusban vagy politiában és ahoz való historiákban, geographiában mit kezdett vagy végzett”. Egy kis trigonometriát is tanuljon. Az egyetemi tanulás folytatására nézve az asszonnyal fog konferálni. Egyik levelében inti, hogy „ne csak meg nézze valamely szegeletből a nagy királyi vagy fejedelmi méltóságokat (melyet véghez vihet edgy mives legény is), hanem audientiát nyerjen és salutálja, a sem telik sokkal többen, mint a suttomban való peregrinálás, haszna pedig száz annyi.

Teleki Pál tudós professzorának okos tanácsait megfogadta, tanult szorgalmasan, beutazta Európát s nagy tudással, s alapos műveltséggel tért vissza hazájába.

Pápai Páriz Ferencnek, a tudós orvosnak és tanárnak, kora legnagyobb polihisztorának így tehát nagy része volt abban, hogy Teleki Pál kiérdemelte a tudós és 'a haza atyja' elnevezést, amivel kortársai megtisztelték.

Kereseéri Köleséri Sámuel⁷

Pápai Páriz után századának leghíresebb orvosa

Köleséri Sámuel Magyarországból származott Erdélybe. Személyi adatait megtudjuk hasonnevű atyjának egy könyv táblájára írt lejegyzéseiből, aki egyebek között ezt írja: „Anno 1659 die 24 jan. jegyzetem el magamnak Domian Annát, az én kedves életemnek társát Debreczenben s haza is vittem Váradra 12. nen anni ejusdem. – Anno 1663 die 18 Nov Vasárnap hat órákor reggel ajándékozott az Úr Isten egy kívánságunk szerint való fiat, kinek keresztségben adatott ily név: Sámuel. Legyen az Úrnak szentelve teljes egészben.”

Ez az utóbbi esemény Szendrőn történt, Borsod megyében, mert előbb ott volt a idősebb Köleséri Sámuel a ref. szent eklézsiának papja, azután választották meg debreceni esperesnek. A kis Sámuel iskoláit Debreczenben végezte, mégpedig nagyon jelesen és korán. Aztán – de hadd mondja el az apja maga: – „Anno 1679. Pünkösöd másod napján indult el elgiumi akademiákba fiunk, ifj. Köleséri Sámuel anno details 16 currente, kit Isten vezéreljen minden acáiban s hozzan meg a mi örömünkre”.

A még gyerekifjú patrónusának megnyervén Teleki Mihályt (Apafi fejedelem kancellárját), egyenesen Leydenbe ment s már 1681-ben a filozófia doktorává avattatott fel. Azután Franekerben teológiát hallgatott s 1681-ben elnyerte a theologiai doktori címet is, alig 21 éves korában. 1685. május 9-én érkezett vissza hazájába, Debreczenbe, az az ő szerelmes Asszony- anyjához s két árva Sára és Susanna húgához. Atyját már nem találta életben. Innen Gernyeszegre ment, hogy itt egy istentisztelet keretében bemutatkozzék patrónusának. Bemutatkozása nem sikerült. Az a baleset érte a magáért kitenni akaró fiatal papot, hogy a Miatyánkba belesült. Teleki a templomból kijövet e szókkal fogadta pártfogoltját: „Papságból látom meg nem élsz, nem tanultál-e medicinát?”

Kölesérit, aki debreceni tanuló korában – 15. életévében – nagy gyülekezet előtt, héber nyelven feltűnést keltő gyászbeszédet mondott – nagyon érzékenyen érintette a dolog. Bevallotta, hogy mellékesen medicinát is tanult, mire Teleki 1000 frt-ot adott neki, s visszaküldte Leydenbe. Némelyek azt állítják, hogy azzal az 1000 frt-tal Bécsnél tovább nem ment. Akármeddig ment, az bizonyos, hogy idejét jól használta, s orvosi diplomával tért vissza Erdélybe. Aztán Nagyszebenben telepedett le, s mindjárt városi orvosnak választották meg, majd kineveztetett tartományi orvosnak. Csakhamar szép praxisra tett szert, s éles esze és sokoldalú tudása magasabb állásokhoz is utat nyitott neki. Nagy elfoglaltsága mellett gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki, ami nem szorítkozott pusztán az orvosi tudományokra. Általában szerette a tudományokat. A tudomány mellett még kettőt szeretett: az asszonyt és a pénzt. Midőn elhatározta, hogy megházasodik, azon igyekezett, hogy szerelmeit egyesítse, s ne csak tudományával, de házasságával is minél több pénzt szerezzen.

A felkapott Köleséri sok helyen megfordult, sokat látott, sokat tapasztalt, s így bizonyára jól megfontolta a dolgot, mikor választása egy kis özvegy szász menyecskére esett, kinek huszonegyezer forintja volt készpénzben. Özv. Waldhütter Pálné, leány néven Meder Asnatha volt a választottja, a brassói tudós luth. papnak s koszorús költőnek: Meder Péternek a leánya. Asnatha már 17 éves korában férjhez ment Chrestels János magistratusi titkárhoz Brassóban, ki pár évre rá – két kis árvát hagyva maga után – meghalt. Másodszor Nagyszebenbe ment nőül Waldhütter Pálhoz, ki 1692-ben szintén meghalt.

Így lett Asnatha másodszor is özvegy. Mikor Köleséri 1695-ben feleségül vette, 32. évét töltötte be, tehát egyidősek voltak. Asnathaval mindent megtalált, amit keresett: tudományt,

⁷ Forrás: Pataki Jenő: Köleséri uram házasságai. = Pásztortűz 11 (1925) No. 11. pp. 93–96. + Pataki Jenő: Köleséri Sámuelről. = Erdélyi Orvosi Lap 6 (1925) No. 10. pp. 115–116.

asszonyt, pénzt. Mert Asnatha tudós nő volt, Brassóban a gimnáziumban tanult, tudott diákul is. Az eleven észjárású, fürge kis nő szeretett költekezni, s nem volt mentes a nagyzolástól sem. Általában hoffärtige Márhának hívták. Aztán az a 21.000 ft! Nagy pénz volt az akkor! Szóval Köleséri szerette a feleségét, s 13 évig jól és békességben éltek együtt. A kis szász asszonyka ekkor kezdte észrevenni, hogy Köleséri őt elhanyagolja. Sokat van távol, s jobbra-balra udvarol nagyúri dámáknak. Az ilyen észrevételek nyomában az elkeseredés szokott járni, aztán a házi perpatvar. Végre hét évi viszálykodás után az asszony otthagya őt, s Steinville gróf főhadikormányzónál panaszt emelt ellene. Ez Kölesérit bántotta, s a nagyszebeni egyházi hatóságtól – egy kieszközölt mandatum præceptorummal – törvényes elválasztását kérte, ami minden tárgyalás nélkül, 1715. június 19-én ki is mondatott. Az asszony persze ebbe nem nyugodott bele, magát azután is Kölesérinének hívatta, követelte visszatartott vagyonának kiadatását, s ezzel urát meglehetősen rossz hírbe keverte. De hát Kölesérinek úgy a városi magistratusnál, mint az országhalkormányzónál nagy befolyása volt, s kieszközölte ezeknél, hogy az asszonyt viselkedéséért komolyan megfeddjék. Nem használt az semmit, Asnatha asszony nem nyugodott, tovább küzdött igazáért, kifogásolta az elválasztás körüli eljárást és követelte a válás érvénytelenítését. Panaszával most már az udvarhoz folyamodott. Főhadiszállását pedig áttette Brassóba.

Köleséri nem törődött vele, haladt a maga útján. Egész Erdélyre kiterjedt orvosi praxisa s hivatala – mint az erdélyi bányák főfelügyelője s a főkormányshék titkára – sok idejét elvették. Orvosi s jogi művein kívül nekifogott egy bányászati könyv megírásához is.

Eközben parancsolat jött Bécsből a lutheránus lelkészekhez, hogy a Köleséri válása ügyében tartsanak újabb vizsgálatot, mindeneket szorgosan hányjanak meg, s hozzanak igazságos határozatot. Köleséri azonban az ügyét befejezettnek tekintette, s újabb házasságra gondolt. Ezidőben sokszor megfordult Lázár György marosszéki királybíró házában, hol bizony nagy baj volt. A királybíró gutaütés érte, s utána még két évig szenvedett. 1716. május havában már nagyon rosszul volt – szavának articulata expressziójától megfosztatván –, beszélni sem tudott, tehát hivataláról lemondott. Az életnek még Köleséri sem tudta visszaadni, lemondása után csakhamar meghalt. Felesége, Bethlen Judit grófnő, rövid özvegység után ugyanazon év augusztus havában már Köleséri doktor felesége volt.

Ez a házasság ugyancsak növelte Köleséri tekintélyét. Beleült a nagy Lázár-birtokba, s kezelte a Lázár-gyermekek vagyonát. A nagyobbik leány ugyanazon évben férjhez ment Bethlen Sámuel grófhhoz, s így a háznál csak két gyermek maradt: Anna a kisebbik leány, s a 13 éves János. Köleséri maga is megszédte már magát, szép birtoka volt Vessződön (ezt Asnatha pénzével vette), s több faluban kisebb porciója. Azonkívül aranya, ezüstje garmadával.

A kis szász asszony türelmetlenül várta Bécsből beadványára a feleletet, ami 1717-ben meg is érkezett. Ítéletet azonban nem hoztak, hanem az volt a parancsolat, hogy minden aktát küldjenek fel Bécsbe, s a Superintendens adjon véleményyt. Asnathának ekkor jó ötlete támadt. Az összes iratokat magához vette, hogy a Superintendens véleményével együtt maga vigye fel Bécsbe. Csináltatott magának szép szász nemzeti ruhát, s úgy indult el a nagy útra. Kászoni János udvari kancellárius úr személyében hatalmas pártfogóra talált Asnatha asszony, aki a kihallgatást is kieszközölte számára. Az 50 éven jól túl levő, de még mindig fürge, csinos s amellet eszes és ügyes nő – festői szász népviseletében – megnyerte a császárné tetszését, sőt a császáret is, minek kézzelfogható bizonyítéka az a nagy aranylánc – rajta csüngő arcképével –, mit saját felséges kezeivel akasztott a boldogságtól áradozó Asnatha asszony nyakába. Diadalmasan érkezett haza a kis szász asszony, s azt hitte, hogy most minden rendben van. Ámde az igazság igen sokszor csigamódra halad előre, s bizony legtöbbször nagy későre vagy éppen nem jut el oda, ahol pedig nagyon várják.

Köleséri sem ült összekulcsolt kézzel. Látva, hogy volt felesége milyen szívósan harcol ellene, ő is kezdett utánanézni az ügyének. Az eszközökben nem volt kényes és válogatós.

Ekkor már mint orvosnak olyan nagy tekintélye volt, hogy mindenki előtt nélkülözhetetlennek s pótolhatatlannak tetszett, s így megkockáztathatta azt a fenyegetést is, hogy felhagy orvosi praxisával, ha ügyét nem fejezik már be az ő kívánsága szerint. Aztán nejének Steinville grófhöz beadott jelentését, mely az összes adatokat tartalmazta, valahogyan magához kaparintotta, s egyszerűen elégette. Ez sem volt elég. Vakmerőségében még tovább ment. A császári kancellária nevében és pecsétjével egy parancsot terjesztett a káptalan elé, melyben fenyegetésekkel tiltja el a káptalant az ügy újabb megvizsgálásától. Manapság ezt okmányhamisításnak nevezzük, valószínű, hogy akkor is így vélekedtek a törvény tudói. Mindezek arra mutatnak, hogy Asnatha fészkelődéseit már nem vette semmibe, s komolyan hozzálátott, hogy azokat ellensúlyozza. Más eszközökhöz is nyúlt. Mint az erdélyi aranybányák főfelügyelője, a császár tiszteletére egy aranyérmét veretett: a legjobb fejedelemnek, Dacia újjáteremtőjének körirással. Bányászati műveivel is elkészült az erkölcsökben nem, de a tudományokban gazdag Köleséri. Az Auraria Romano-Dacia az aranybányászat egész múltját és jelenét föleleli s szerzőjének nagy hírnevét öregbítette. Nyomában az elismerések sem maradtak el. A természettudományok császári akadémiaja Chrysippus néven tagjául választotta. A legmagasabb helyről is megkapta ama bizonyos aranyláncot, amelyben – úgy látszik – nagyon bővében volt Ófelsége.

Asnatha mindegyre türelmetlenebb lett, anyagi gondok is terhelték, s ügyében semmi előhaladás. Az akták jöttek le Bécsből s mentek fel Szebenből. A szász papok védekeztek, hogy ők véglegesen nem is mondták ki a válást, csak elkülönítették a házastársakat. Az ügy gyökeres megvizsgálása azonban még mindig késett, s ebben a sok herce-hurcában évek teltek el.

Az eseményeknek váratlan fordulatot adott Kölesériné, Bethlen grófnő halála. 1720 Bőjtelőhava közepe táján hirtelen rosszul lett a grófnő batzai birtokán. Köleséri nem is volt otthon, s mire hazaért, feleségét már halva találta. Bőjtelőhava 18. napján nagy temetés volt Batzán. Nádudvari Péter szászvárosi ref. plébános és Szathmári [Paksi] Mihály marosvásárhelyi ref. professzor beszéltek az udvarnál, Solymosi Mihály vizaknai prédikátor a batzai templomban búcsúztatta el. A 17 éves Lázár János búcsúztató verset írt édesanyja halálára.

A haláleset a hosszasan húzódó válásügyet egy cseppet sem vitte előbbre, még kevésbé oldotta meg gyökeresen. Asnatha most attól félt, hogy Köleséri újból megházasodik (valljuk be, hogy ez a félelme nem is volt alaptalan), s éppen ezért egy siralmas levelet menesztett fel Bécsben az udvari hivatalhoz, melyben egy újabb házasság megtiltását kéri. Le is jött az udvartól a parancsolat a főkormányzékhoz – sőt Mártonffy püspökhöz is –, hogy a protestáns papokat figyelmeztessék, nehogy valaki közülük Kölesérit összeesketni merészelje valamely nőszeméllyel. Értesülvén erről Köleséri, nemesi szavát adta úgy a főkormányzéknek, mint a püspöknek, hogy a rendelkezésnek megfelelően fog viselkedni s egyszersmind rábírta őket, hogy a házasságkötés tilalmát az ő vallásbeli superintendenseikkel és a prédikátorokkal ne közöljék. Hiszen ő úgyszólván engedelmeskedni fog! Miután a kiváló Köleséri nemes szavát itt is, ott is sikeresen elhelyezte, hazament, leült az íróasztalához s egy szerelmes verset írt, mely kérő levélnek is beillett. Címezte pedig ezt a verses kérő levelet Toroczka Beta leányasszony önnagyságának Gyéres-Szentkirályra, a Toroczka Péter uram leányának, Zsigmond és Ferenc hűgának.

A negyven éven túl levő Betának soha egy vers sem okozott olyan nagy gondot, mint ez, mert éppen ebben az időben még egy kérője volt. Thoroczka János nagyban munkálkodott Köleséri érdekében. Br. Wesselényi Istvánné gr. Bánffy Kata asszony is mellette állt ki. De azért Beta nem mulasztotta el megkérdezni a papját, s kikérte az ő véleményét is. Hunyadi Márton tordai prédikátor uram nem habozott kimondani, hogy csak menjen férjhez Kölesérihez örömebb. Hunyadi tiszteletes uram szava döntő volt s csakhamar Gyéres-Szentkirályon megtörtént az esküvő a legszűkebb családi körben. (Erre bizony volt is ok.) A

papon kívül csak a menyasszony két bátyja volt jelen, Zsigmond a feleségével, Thoroczkai Klárával és Ferenc. A nemesi szaváról megfélemezett 60 éves férj boldogan vitte haza feleségét Szebenbe, a Riskása-utcai házába. Feleségével szemben nagyon gavallérnak mutatkozott. Gazdagon ellátta mindenféle szép arany-ezüst varrottas köntösökkel, csináltatott egy hosszú, földig érő, s egy más kurta kávészín mentét, drága gyémántos keresztpántlikát, adott gyémántos arany gyűrűket, aranyórákat, ezüst poharakat s még ki tudja mi mindent. Betának nem adták ki a leánykori pénzét, csak mikor Ferenc bátyja meghalt indította útnak Zsigmond egy lószekéren Beta jussát, de Köleséri kevésnek ítélte s visszaküldte. Azt üzenté, van neki elég pénze, nem kell neki az a pénz. Másfelől rendkívül fukar volt még saját háztartásában is. (Napjára csak 6 potturát adott hasra, de azért a jó ebédet megkívánta.) Arról, hogy valahová adakozzék, szó sem eshetett. Eleget környékezte Bonyhai György ref. püspök, hogy csinálna pia fundációkat, hagyna valamit az eklézsiának. Köleséri csak annyit mondott: „Cui bono! amit mások adtak, az is oda van.” A vagyona pedig nőttön nőtt, egyre-másra vette a birtokokat a közeli falvakban. Nem is csoda, hiszen még a moldvai vajda is őt hozatta el nagy betegségében, s mikor a szerencsés kúra után hazajött, alig tudta elhozni a sok islótot (moldvai aranypénz) s a töménytelen sok ajándékot.

Pár évig semmi sem zavarta a boldog házasságot. De ez nem azt jelentette, hogy Asnatha belenyugodott volna a dolgoknak illetén folyásába, de még azt sem, hogy a főkormányshék vagy éppen az udvar jó néven vette volna Kölesérinek a császári parancs kijátszását. Asnatha megint Bécsben termett, s látva, hogy ügye milyen nehezen halad előre, főleg az öreg Kászoni János kancellárius és belső titkos tanácsos úr – de mások tanácsára is – áttért a róm. kath. hitre. S hogy ügyét az aulikus kancellárius úr hasznosan szolgálja, s még foganatosabban mozdítsa elő, szászvessződi jószágát odaigérte s írásban lekötötte Kászoni uramnak. Ezzel kivágta az utolsó tromfot. Az erdélyi kormányzó egy ízben egész komolyan írta a kancelláriusnak, hogy Köleséri szekretárius elvált nejét boszorkának tartja, ki sok minden mesterséghez ért. Kászoni uram tudta legjobban, hogy miben áll az ő boszorkánysága. Kölesérit felparancsolták Bécsbe. Most már ő sem vette olyan könnyedén a dolgot, azonnal felült az akkori gyorsvonatra, mely elé őt ló volt fogva. Bízott ő magában. Ő ne tudna legyőzni egy asszonyt? Ő, a hírneves orvos, nagy tudós, a földesuraság? Róla írta éppen akkor egy paszkilus író az orvosokról szólván:

Ki uraságra ment annál több egy sincsen,
Oda vagyon most is császárunknál Bécsben.

Mielőtt azonban a császárhoz ment volna, jónak látta felkeresni pártfogóját: Savoyai Jenő herceget. A herceg éppen beteg volt, Köleséri jókor jött. A sikeres kúra után, gondolta Köleséri, most már nemcsak a beteg, de az orvosa is mentve van. Tényleg a feje felé tornyosult veszélyt sikerült újra elboronálni, sőt nagy kitüntetéssel tért vissza Erdélybe. Kineveztetett főkormányshéki tanácsosnak, mit aztán a szászok vettek zokon, mert ezt mindig szászoknak szokták adni. Egyebet nem tehettek, minthogy tiltakoztak ellene.

Mindamellet a tanácsos úr rosszat kezdett sejteni. Vagy talán a lelkiismerete kezdett alábbhagyni konok mozdulatlanságából? Elég az hozzá, azt tanácsolta a feleségének, hogy egyelőre váljanak szét, csak addig, míg a feje felett újra gyűlni kezdő fellegek eloszlanak. Beta beleegyezett, erősen bízott az ő édes urában. Elköltözött vingárdi jószágára: mindenét otthagya, hiszen úgyis csak ideiglenesen költöznek külön. Kölesérit elfogta a nagylelkűség. Odaadta, hadd vigye magával (gondolta úgyis visszakérülnek) drága ékszereit, gyémántjait mind. Még a császártól kapott aranyláncot is a nyakába akasztotta, de ezt a füzön belül viselte... Köleséri Szebenben, Beta Vingárdon várta az eseményeket. És ezek most már nem várattak magukra sokáig. Az udvartól dörgedelmes leirat érkezett a Guberniumhoz, Kászoni, azaz most már Liber Bornemisza János báró ellenjegyzése mellett. Az 1731. december 12-én

kelt okirat kimondja, hogy az egész házasság-ügyet elejétől végig törvényellenesen tárgyalták, s az eddig hozott összes határozatokat semmisnek ítéli. Felsorolja a Köleséri által elkövetett összes visszaéléseket. Neki mint művelt embernek, jogban jártasnak, a protestáns hiteleteket ismerőnek tudnia kellett volna, hogy a válási pernek annak rendje s módja szerint való lefolytatása előtt megházasodnia nem lett volna szabad, mégis egy másik nőszemélyt vett feleségül, sőt ennek halála után – dacára az udvar parancsának – a hatóságok csalárd félrevezetésével egy bizonyos Thoroczkai családból származottal harmadik házasságra lépett. Szigorúan meghagyatik a jogügyek igazgatójának, hogy a sokat említett Köleséri Sámuel ellen a hazai törvények szerint vádat emeljen, igazságos ítéletet hozzon. Meder Asnathát meg vegye védelmébe.

A legfelsőbb parancs elől nem térhetett ki a Gubernium. Meghozta a lesújtó ítéletet. Kölesérit a kettős házasság (bigámia) büntetőjében elmarasztalta. A főkormányászéki tanácsos úr Ő Excellenciája áristomba került. A börtönben nem sokáig sínylődött, azt a pár hónapot is reménykedéssel töltötte. Bizott pártfogójában, Jenő hercegen. Kegyelmet várt. Egyszer csak az a hír érkezett hozzá, hogy Jenő herceg meghalt. Ez annyira hatott Kölesérire, hogy gutaütést kapott. A hír pedig nem volt igaz. Valóban nem tudhatni sokszor, hogy a gutaütést az ember a csapások vagy jótétemények közé sorolja? Akkor jelenik meg, mikor senki sem számít rá, sokszor gyász és nyomor jár nyomában, másszor kényes, nehéz helyzeteknek oldja meg a gordiusi csomóját. Jelen esetben a mentő szerepet játszotta. Elannyira, hogy nem is mindenki hitt benne. Az a hír járta, hogy Köleséri megmérgezte magát, a gutaütést csak ráfogták. A Bécsbe felküldött hivatalos jelentés csak gutaütésről szól. Ez is a való tényállás.

Három napi öntudatlan állapot után 1732. december 24-én Kereséi Köleséri Sámuel meghalt. Kováts Mihály kertsesora és sorostélyi mélt. udvarbéli prédikátor mondott felette beszédet, e szókkal végezvén szónoklatát: Sokat gyűjt és sok marhát rak össze, – de nem tudja kié lesz végre.

Azzal az utolsó aktussal, mikor Köleséri koporsóját az evang. katedralis templomban elhelyezték, az ember azt hitte volna, hogy hamarosan minden rendbe jó. Asnatha beleül a nagy vagyonba s végre valahára öregségére jólétben és nyugodtan éli le azt a pár évet, ami még számára adatott. Ámde Köleséri két özvegyet hagyott hátra. A vagyonhoz Toroczkai Beta is jussot formált. Ő is valóságos hites felesége, nem titkon és nem csalárdul ment hozzá, rendszerint való és felszentelt prédikátor kopulálta. Ezt alper folyamán tanúk által kellett bizonyítani. Beta most is édes uramnak nevezi néhai férjét, míg Asnatha azt mondja, hogy ha az ördög testbe öltöznék, nem lehetne gonoszabb, mint Köleséri volt. A fiskus is fellépett az ő keresetével. Lázár János is perelte, mert a mostohaapa az ő rétyükbe is belekaszált. Ezekben a pereskedésekben megint eltelt egy-pár év. Végre is kiegyeztek. Beta elvihette parafernáit és dosait (külön vagyonát és hozományát), kapott 9000 ft készpénzt s megtartotta mindazt, amit elvitt. A többi mind maradt Asnathának. Körülbelül 20 faluban kisebb-nagyobb birtok, 75 ezer ft pénz, nagy golyóbis arany, klenodiumok, teméntelen islot (két kupányit Beta vitt el). Asnatha alig élvezte két évig a nagy vagyont s ez idő alatt végrendelkezett, mindent féltestvére gyermekeinek hagyott. Ekkor, mint aki jól végezte dolgát, 1737. november 11-én meghalt.

Hová lett az a rengeteg nagy vagyon? Kik boldogultak vele? Bizonyára sokan, az is bizonyos, hogy nagyon későn. Az örökösök a vagyon nyugodt élvezéséhez csak 1774-ben jutottak. Az örökösödési per akkor ért véget. Kászoni Bornemisza János Asnatha halála után mindjárt aprehendálta a szászvessződi birtokot és sorte divisionis Pál fiának jutott. Toroczkai Betának 1747-ben történt halála után szintén nagy tülekedés volt a vagyonáért. Hogy ő is kapott a Köleséri vagyonból, abban nagy érdeme volt Teleki Ádám grófnak, aki bármilyen kövér is volt, Beta sógornője érdekében többször felment Bécsbe a császárhoz, meg Mária Teréziához s hasznosan járt el náluk sógornőjének egymás kedvetlen dolgaiban, nem utolsó

kisebbségére. Beta hálás is volt s végrendeletében Al- és Felkenyér dézsmájának felét neki testálta.

A sok ezüst-arany tál, kancsó, pohár, óra, lánc, gyűrű százfelé oszlott. Nagy része Asnatha örökösei: a Greissing, Closius, Neidel, Barthos és Ziegler családokban folyt szét. Más részét a másik özvegy után Thoroczka Zsigmondné és gyermekei örökölték. Hogy most hol vannak, ki tudná azt? Csak egy pohárról tudok beszámolni, a Köleséri keresztelő poharával, mely özv. báró Bánffy Ernőné, Eszterházy Cecil grófnő klenodiumai között foglal helyet. Az alján körirat: „Köleséri Sámuel. Domián Anna. 1663”.

A könyvtárat – mely 2000-nél több kötetből állott s abban az időben ritkaságszámba ment – 1776-ban árverezték el Szebenben. Előbb ki kellett váltani Silman Mihály tiszteletes úrtól 623 frt 20 kr-ral, amiért évtizedeken át tartotta s gondozta a padlásán, ahol nagy részét tönkretette a penész. Erről a könyvtárról írta Lázár János egy latin epigrammában, hogy részben ígérettel, részben kölcsönzéssel, részben pedig erőszakkal szereztetett; ha mindenki elviszi a magáét – a könyvtár üres marad. Ennél sokkal csípősebb epigrammákat is írt Lázár János mostohaapjáról, kinek legnagyobb ellenségévé lett.

Ha voltak ellenségei Kölesérinek, barátai még többen voltak.

Mint orvos elérte mindazt, amit egy orvos elérhet: egy egész ország elismerését és rajongó szeretetét; a tudós az ország határain túl is babért aratott, de – mert hiányzott az erkölcsi alap – az embernek buknia kellett.

Íme egy regényes élet, mely könnyen mozgásba hozhatja a fantáziát! Fölhívom rá szépiróink figyelmét.

*

Köleséri Sámuelről állítja Gheorghe Crăiniceanu 'Literatura medicală românească' című (București, 1907) művében, hogy románnek látszik lenni s így őt lehetne az első diplomás román orvosnak tartani. Ezt a látszatot Crăiniceanu onnan veszi, hogy a Köleséri édesanyját Damian Annának hívták, s így román nemzetiségűnek látszik. A Köleséri nevet pedig le tudja fordítani Călușeri-re.

Felel erre Valeriu Bologa, a helyi orvostörténeti intézet tanársegéde – kinek értékes orvostörténeti működését ismerve tudjuk, hogy ítéletét és tollát a tudományos igazság felderítésére irányuló törekvés vezeti, nem pedig megmosolygásra ingerlő elfogultság –, azt mondja, hogy Kölesérinek műveltsége, irodalmi- s egész orvosi működése mind magán hordozza magyarsága jellegét, úgyhogy őt a románság magáénak egyáltalán nem mondhatja. Ezek után nem is volna szükség többet szólni erről. Mégis azokra a furcsa érvekre egy pár megjegyzést teszünk.

Kölesér a XV. század végén község volt Bihar megyében, Nagyszalonta közvetlen közelében. Azután elpusztult s beleolvadt Nagyszalontába, ebben a városban pedig 1919. előtt még a Diogenes lámpásával sem lehetett volna mást találni, csak magyart. Cr. úr ne fordítsa le Kölesérit Călușeri-re, mert az mindig Köleséri volt és mindig magyar. Ami pedig az édesanyját illeti, a magyarázat ott is nagyon erőltetett. A Damian családnév tényleg román hangzású, de azért nem kell okvetlenül románnak lennie. A Damian név keresztnévből eredt, szentnek a neve s valószínűleg a vallási különválás előtti időből való. De ha nem is így van, a név nem bír bizonyító erővel a nemzetiség meghatározására, Damian Anna semmi esetre sem volt román, ha valamelyik őse az is lehetett. Köleséri apja, Köleséri Sámuel református pap volt.

El lehet-e képzelni, hogy a XVII. században – mikor a vallási viszonyok annyira élére voltak állítva – egy ref. pap nőül vehetett volna egy más vallású nőt? Hiszen még ma is ref. pap nem vehet el mást, mint ref. nőt, vagy legalább is nagy nehézségekbe ütközik. Hát még akkor! Majd elfeledtük Crăiniceanu úrnak még egy érvét Köleséri románsága mellett. Azt

állítja ugyanis, hogy Köleséri jól bánt román jobbágyaival s szerette őket. Mi is tudjuk, hogy sokat perelt két jobbágyáért, névleg Botar Daniláért s Philip Morarért, kiket zálogba kapott Tholdy Istvántól bolyai birtokostól, atyjafiától s nem akarta visszaadni. – De hát ez is érv? Mi mindenkit szeretünk, aki minket nem bánt. Crăiniceanu úr is ne vegye el, ami a miénk s mi Crăiniceanu urat is szeretni fogjuk.

A daliás szép doktor: Fogarasi Sámuel⁸

Fogarasi Sámuel, ez a tehetséges, képzett orvos szerencsés körülmények között indult neki az életnek. Nem kis része volt ebben tudománya s műveltsége mellett szép, daliás voltának, mint akit Wessprémi szerint a természet külsőjének csodálatos szépségével ruházott fel. Hozzájárult ehhez finom, úri modora, szorgalma, s az a lelkiismeretes utánjárás, mellyel betegeit ellátta. No meg az előkelő összeköttetés is. Patrónusai a Bethlen-grófok voltak, név szerint Bethlen Miklós erdélyi kancellár, Bethlen Sámuel Küküllő megyei főispán és Bethlen János.

A XVII. század hetvenes éveit valamelyikében született, előkelő család sarja volt, a feketegyergyói Fogarasiak közül. Atyja – annak dacára, hogy nem a legjobb anyagi körülmények között élt – az enyedi kollégiumban taníttatta, hol már 1695-ben senior volt, s üdvözlő verset írt Nádudvari Péterhez. A marosvásárhelyi eklézsia 1696. május 11-én meghívta kollégiuma rektorának, Fogarasi azt elfogadta, s beiktatása május 17-én meg is történt, mikor székfoglaló beszédet is tartott. Úgy Nagyenyeden, mint Marosvásárhelyen a bölcsészeti és theologiai tanulmányokban folyton gyarapította ismereteit, s kiváló jártasságra tett szert a latin és görög nyelvben.

Nem sokáig viselte a rektori tiszteletet. Nagy hajlammal viseltetett az emberi egészséget védelmező művészethez, s életcélul az orvosi pályát választotta. 1698 tavaszán külföldi egyetemre indult. Említett patrónusai támogatásával és édesatyjának igen csekély hozzájárulásával, közel négy évet töltött a lejdai és franekeri egyetemeken. Ez utóbbin már 1700-ban megtartotta tudományos vitatkozását, melyet ott ki is nyomatott, s azt pártfogóinak ajánlotta. Vizsgáit szintén Franekerben tette le és szerzett orvosi diplomát.

Fogarasi amint diplomáját magához vehette, hazautazott és szülőföldjén telepedett le.

A praxis megindult, egyre növekedett. Olyan két vetélytárs mellett, mint Pápai Páriz Ferenc és Köleséri Sámuel, Fogarasi helyzete nem volt könnyű. Ott volt még Vizaknai Bereczk György és Dimien Pál, szintén elismert, neves orvosok. Nekik azonban volt valami más hivataluk is. Páriz és Dimien tanárok voltak, Vizaknai a város dolgai és más közügyek terén buzgólkodott. Köleséri sem maradt kizárólag az orvosi gyakorlat mellett. Egyedül Fogarasi élt orvosi hivatásának, s a kezdet biztató volt. Ezek mellett a neves orvosok mellett is akadt elég dolga, felkarolták, s különösen az asszonyok előtt nagy kedveltségre tett szert. Lassan-lassan nőorvos hírébe került, mint az asszonyok bajának kiváló ismerője. Igyekezett is magának e téren minél több ismeretet szerezni. Felírt minden esetet, feljegyezte tapasztalatait, mi aztán egy egész könyvvé nőtte ki magát.

Sokáig nem is volt senkivel összeütközésbe, hiszen nagy az ország, s orvosok olyan kevesen vannak. Köleséri mégis kezdte rossz szemmel nézni kollégája érvényesülését, szárnya növekedését. Különösen Páriz halála után (1716) uralni akarta Erdélyben a praxist, nem akart maga mellett tekintélyt elismerni. Az erdélyi orvosok száma kettővel növekedett ugyan, de nyomába sem léphettek ezek az öreg Páriznak. Ez a két orvos ifj. Pápai Páriz Ferenc, id. Páriz hasonnevű fia, és Ajtai András. Csak Fogarasi volt szálka Köleséri szemében. Ámde a gr. bethleni Bethlenek pártfogoltja ment tovább kitűzött célja felé, s pályáján derekasán megállta helyét.

Tekintélyét s körét növelte házassága is. Hazajövele után nemsokára ugyanis ő is behajtotta fejét a házasság jármába, s választása szerencsés volt, ugyanis fricsi Fekete Erzsébettel lépett frigyre. A fricsi Fekete család Bethlen Gábor fejedelem idejében jött vissza Erdélybe Lengyelországból, hová egyik ősük menekült. Itt aztán a Thoroczkaiakkal,

⁸ Forrás: Pataki Jenő: A daliás szép doktor. Fogarasi Sámuel. 1670–80–1722. In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában. + Pataki Jenő: Fogarasi Sámuel szépségápolási rendelvei. = Orvosi Szemle 8 (1935) No. 8. pp. 272–273. (Részlet)

Kendeffiekkel, Nalácziakkal, Bethlenekkel házasodtak össze, s többen közülük jelentékeny szerepet vittek a közélet harcaiban. Felesége révén, kinek első ura Kováts Péter volt, a Héderfáján székelő mezőbándi Kováts családdal jött összeköttetésbe és sógorságba iktári Bethlen Istvánnal a most már teljesen kihalt iktári Bethlen család egy elfajzott ágának satnya sarjával.

Családi élete boldog volt, legalábbis egy ideig annak látszott. Békésen éltek Sövényfalván, az asszony birtokán. Innen látta el betegeit, megtalálta itt is, aki akarta. Ámde a sógorság ezt a boldog családi életet megzavarta. Bethlen István felesége, Kováts Mária asszony kackiás menyecske volt, s szemet vetett a daliás sógorra (vagy fordítva?) – ki tudná most azt megmondani. Elég az hozzá, hogy tartós benső viszony fejlődött ki kettőjük között. Sokáig ez titokban nem maradhatott, annál is inkább, mert egyikük sem takargatta. Az asszony éppen nem csinált titkot belőle. Sőt, mintha még dicsekedett volna vele. Minden adandó alkalommal bizonygatta, hogy a gyermekei (volt már vagy öt) mind egy szálig Fogarasi Sámuelről valók. Olyanokat is beszélt, hogy Bethlentől nem is volt, de nem is léssen egy gyermeke sem, hacsak az ágyfától nem, és ha mégis lenne, a kisujján megsütné és megenné.

Azt is megtették, hogy Héderfáján kirekesztették Bethlent a házból, hiába kéredzett, hogy bemenjen, nem eresztették be, hanem míg benn a feleség Fogarasival mulatott, Bethlen Istvánnak künn a konyhában kellett a nagy hidegben kucorognia. A kardos menyecske nem egyszer szidta az urát, s kimondta áperté, hogy „nem kellesz nekem soha ördög szülötte dadogó fia”. Bethlen István végre elhatározta, hogy elválik feleségétől. Ezek mind a lefolytatott válóper irataiban olvashatók.

Kováts Mária asszony Fogarasit kezdte zaklatni, leveleket küldözgetett neki. Egyszer arra kéri, hogy gondoskodjék újonnan született gyermeke megkereszteléséről, másszor szemrehányást tesz, hogy nem gondoskodik a gyermekekről. Az utolsó levél lehetett az, melyben egyenesen pénzt kér, szüksége van rá, mert válik az urától. Ez a levél az asszony kezébe került. De egyébként is sötét fellegek gyűltek szegény Fogarasi feje fölé. Mostohafia, a fiatal – úgyszólván még gyermek – Kováts Péter hirtelen halállal kimúlt. Az emberek sutogni kezdtek. Egyik-másik hallotta, hogy Fogarasi egyszer megöléssel fenyegette. A sok mende-monda nyílt váddá kovácsolódott össze: olyan méreggel ölte meg, amelyet kimutatni nem lehet. Egy másik vád is született: felserdült mostohalányán követett volna el erőszakot.

Rosszakaratú, hamis vádak-e ezek, személyes ellenségeinek koholmányai, vagy való igazak? Van-e ebben valamelyes része Kölesérinek? Mert vannak, akik egyenesen őt tartják vádaskodónak és feladónak. Nem tudom, ismerték-e már akkor azt a közmondást: „A szél nem indul fuvatlan” – az ebben rejlő igazság bizonyára minden időben fennállott. Az igazság kiderítése a törvény feladata.

Az 1720-as év nyarán, egyik éjjel megjelentek a törvény emberei Sövényfalván, a Fogarasi-Fekete kúria előtt, felkeltették Fogarasit, s megbilincselve armata manu Kolozsvarra szállították.

Fogarasi Sámuel, a külső szépséggel s belső értékkel felruházott, tudományosan képzett orvos tömlőbe került. A nagy reményekkel nekilendült élet derékban kettétört. Pontot is tehetnénk rá, csak egy s másról akarok még beszámolni. Felesége azonnal megindította a válópert, Fogarasi magára maradt a börtönben, emésztő fájdalmával.

Megkezdődtek a vallatások nagy szigorúsággal. Vallomásai ingadozók voltak, mire megszigorították fogságát. A börtön nagyon megviselte: az erőteljes, izmos férfiú összeesett, lesóványodott. Egy napon apoplexia érte. Rohamosan haladt a vég felé, roncs lett. Lapockája alatt a harmadik hátcsigolya táján nagy tályog keletkezett, mely magától feltört. Állapota ekkor javulni kezdett, barátai már-már reménykedtek, de egy hirtelen beállott rosszabbodás – valószínűleg egy újabb apoplektikus roham – kioltá az egykor körülrajongott, alig 50 éves orvos életét. Elhalálózási éve 1723-ra tehető. Az év május havában látható egy beadványon özvegyének aláírása így: Árva Fekete Erzsébet.

Az ügy nem áll tisztán szemünk előtt, az igazságot homály fedi. Világosságot rá csak a periratok tudnának vetni, de hát hol vannak azok? Talán valamikor előkerülnek, ami már Köleséri megítélésének nézőpontjából is kívánatos volna. Weszprémi azt írja, hogy Köleséri Fogarasit halála után is megrágalmazta, azt állítván róla, hogy méreggel vetett véget életének. Ha csak ez Köleséri vétke, úgy szívesen megadjuk neki a felmentvényt.

*

Fogarasi orvosi működésének nyomaira a marosvásárhelyi Teleki Téka levéltárában akadunk, melyből kitűnik, hogy szépségápolással is foglalkozott, s hogy az erre vonatkozó rendelveit feltékenyen őrzi.

Két mosdóvíz készítmódját írja le, s küldi Bethlen Júlia grófnőnek, a következő levél kíséretében:

„Nekem bizodalmas jó Asszonyom!

Kegyelmed kívánsága szerinti ígéretemnek hogy későtskén tehetek eleget igen szépen követem Kegyelmedet; a receptát elküldöttem ha mi homályt találna Kegyelmed benne; Isten eszemben juttatván tiszta szívből eligazítottam. Az szél ellen való spiritust ki nem adtam Kegyelmednek, mert az én nálom nélkül elig reméllem, hogy Kegyelmed meg vehesse, de ha szükség lesz rea arra is megtanítottam Kegyelmedet jó szívvvel csak nyerhessen Kegyelmed üdőt az maga házánál. Ágnes grof Asszonnak is küldöttem receptát, de más kis Asszonnak ki ne adgya, ha többetis akar töllem nyerni. Kegyelmed gyógyulása felől szívesen kívánnék álhatatos jó hirt hallani ugy az édes Grof kereszt Leányomról is.

Maradván mig él 18 Maji 1715

Kegyelmed igaz szolgálja
Fogarasi Sámuel m. p.

Címzés:

Méltóságos Grof Bethlen Julia Asszonnak, nekem Bizodalmas Jó Asszonomnak

A mellékelt rendelveit:

Mosdo viz Recipéje.

Dr. Fogarasi uré.

Mosdo Viz A.

Celnai legédesebb borban Ejtel III. beáztatni két Marias árru Myrrhat, az nap melegen harmad napig az után

Fejér Lilium, Gyöngyvirág, Fejér Rosa és Bab vizekben édes ketske Tejben tt III. Tyukmon fejérit No XV. bele haborván, Ezeket edgyütt le kel eresztetni Alembicban

Hogy jó szagu legyen pamutba kel takarni, és az alembik elővégiben tenni Galliai Pézmát, azon által kel jártatni.

N. B. Ezzel Arczulatot, kezét igen finum mosni.

Do. B.

Hogy az Orcza sima legyen és azok az szereplők (kit Kegyelmed meg nem mutathata) az job oldalan is csecsinél elmullyanak az fent megirt mosdo vizben külön kell tenni

Egy negyedben.

Velenczei légfejereb nádmézet
dracmat III.

Égetet Timsot egj

mogyoronít, ugyan
Velencei Borraxot dracmat II.
Camphort fél dracmát
jol egjben elegyedvén,
sziki bojtos veres barson da-
rabat mártván bele; ugy kel az
orcztát véllé mosni.”

*

(...) A női betegségek körül szerzett tapasztalatait – összefoglalva – kéziratban hagyta hátra és szándékában állt kinyomatni. E szándékában szerencsétlensége és a könyörtelen – vagy talán inkább könyörületes – halál akadályozta meg. Művének ezt a címet adta: 'Observationes medicæ varii generis, Tentamina inprimis novorum medicamentorum in morbis falminarum curandis instituta'.

Sajnos a kézirat vagy elkallódott, vagy lappang valahol.

Aki kétszer is bejárta a világot: Kolozsvári Dimien Pál⁹

A kolozsvári unitárius kollégium professzora, majd 1690-től rektora

Az unitáriusoknak nagy és buzgó egyházi férfija volt Dimien Pál. Nevét többféleképpen találjuk írva: Dimjén, Dimyen, Dimén és Dimien. Ez utóbbit használja leveleiben aláírással, s orvosi diplomájában is így van írva, ezért én is ezt használok.

Egész lélekkel szolgálta egyházát, mint tanár és pap egyaránt. Egyháza és iskolája érdekében élte delén újból kezébe vette a vándorbotot, s bejárta Hollandia mindazon városait, melyeket tanuló korában vándorlásakor megismert, s ahol csak segílyt kapni remélt.

Tanári s papi elfoglaltsága mellett orvosi gyakorlattal is foglalkozott, mit hittársai nem vettek szívesen, mert így nem fordíthatta minden idejét és figyelmét egyháza javára. Részből ezért a későbbi években összeütközésbe került egyházával, majd püspökével, mihez hozzájárult kissé hajthatatlan természete, s anyagi érdekeihez való kelleténél nagyobb ragaszkodása. Amennyiben az idő távlatából megítélni tudjuk, munkásságáról, életjelenségeiről s hittestvéreinek vele szemben tanúsított magatartásáról fennmaradt írások, okmányok s feljegyzések alapján az a véleményünk alakul ki, hogy Dimien Pál egyházának érdemes, hasznos tagja volt, s ezt kortársai elismerni, s orvosi működését is méltányolni nem mulasztották el.

Kolozsvárt született 1655-ben. Ezért a Kolozsvári nevet is viselte, sőt Dimien nevének elhagyásával említi nem egy okirat, egyszerűen Kolozsvári Pálnak nevezve. Tordán és Kolozsvárt tanult az unitárius iskolában. Középiskolai éveinek elvégzése után még a kollégium kötelékében maradt, mint az alsóbb osztályok tanítója. A köztanítás a végzettség és állásfoglalás, vagy a külföldi peregrináció közötti átmeneti állapot volt, mely alkalmat nyújtott ideiglenesen a mindennapi kenyér megkeresésére. Ilyen köztanítóságot vállalt Dimien is. Az 1680-as év elején neveztetett ki pöeseos collaboratornak, majd seniornak választott. Két évet töltött így el a kollégium kötelékében, amikor az egyház érdemesnek tartotta továbbképzés céljából külföldi egyetemre kiküldeni. Az egyház tehát őt, mint az „*oratoria classis*” és az „*ars poetica praeceptorá*”-t alumnusává fogadta.

Azok, akik az eklézsia költségén külföldi tanulmányútra küldettek, egy saját kezűleg írt, s pecsétjükkel ellátott reversalis kiállítására köteleztettek, azóta, hogy egy Szilvási nevű diák cserben hagyta egyházát, sőt hitét is megváltoztatta. Dimien is ilyen kötelezvényt állított ki, melyben *In Nomine Dei Omnipotentis et Filii Ejus Iesu Christi* megfogadta, hogy hitét semmi szín alatt meg nem változtatja, s egyebek közt azt is, „hogy oly tudományok nemeinek tanulásában foglalom három esztendőre határozott időmet, – – – melyek az unitária religionak és a Krisztus ecclesiájának promociojára és öregbülésére légyenek itthon”. A 4. pontban az is benne foglaltatik, hogy „*valamikor az ecclesia kívánja hazajöveletemet, okvetlen – – – hazajövelek és hazajöttemet semminémű prae-textus alatt nem halogatom*”.

A reversalist 1682. április 18-án írta meg Dimien, s pár nap múlva már el is indult a nagy útra, egyenesen Lejdába; június 30-án be is iratkozott az egyetemre.

Hét évet töltött a lejdai egyetemen, s ezalatt a hét év alatt nem csak a hittani tudományokban képezte ki magát, hanem szorgalmasan hallgatta az orvosi tudományokat is. Úgy látszik patrónusa, a kolozsvári unitárius eklézsia a kiszabott három év után nem sürgette hazajöveletét, ő pedig nem vette szigorúan fogadalmát, hogy theológián kívül más tudományokra nem adja magát. Általánosan bevett szokás volt, hogy a papi pályára menő

⁹ Forrás: Pataki Jenő: Bejárta kétszer a világot. Kolozsvári Dimien Pál. 1655–1720. In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában.

ifjak az orvosi tudományokban is kívántak némi jártasságot szerezni, s az orvos-tanulók is általában belekóstoltak a theologiai tudományokba.

Dimien nem elégedett meg az orvosi tudományokban való némi jártasság megszerzésével, hanem rendes módon kitanulta, vizsgáit letette, s 1689. március 14-én orvosi oklevelét is elnyerte. A diploma teljes szövege – magyar fordításban – a következő:

„A leydeni egyetem rektora és szenátusa üdvözli az olvasókat.

Eleink különösen dicséretes szokása szerint, mindaz, aki sokáig foglalkozott már valamely tisztas tanulmánnyal és mesterséggel, mielőtt magát a közélet hasznára és a gyakorlatra szánná, kiválaszt magának egy egyetemet, és ott vizsgázási lehetőségért, és tudását hűen tükröző bizonyítványért folyamodik. Miután tehát a kiváló és nagy tudású erdélyi-kolozsvári Dimien Pál fejét szorgalmasan és állhatatosan a medicina tanulmányozására adta, és ismereteinek immár kész volt bizonyítékát is adni, azért folyamodott hozzánk, hogy tudományához illő egyetemi címmel ékesítsük őt. Mi pedig mivel tisztelettelű kérését részünkről nem szeretettük volna elutasítani, először is a teljes orvostanból alaposan levizsgáztattuk őt, majd meghallgattuk, amint a mikrokozmosz létrejöttéről, növekedéséről és csökkenéséről szóló tételeit nyilvánosan, minden vele vitázni kívánó személy érveivel és ellenvetéseivel szemben sikerrel megvédte. Minthogy pedig eközben kitűnő felkészültségét és illő szerénységgel párosuló orvosi jártasságát, megfelelőképpen bizonyította nekünk, a teljesítményéhez és becsületesen elvégzett munkájához méltó, általa kérvényezett tisztségeket szokás szerint és ünnepélyesen, általános tetszéstől kísérve, szíves-örömmel meg is ítéltük neki. Ezért hát a Fenséges Nassaui Vilmos hercegtől, Hollandia és Zéland kormányzójától, valamint a nemes és hatalmas hollandiai és zélandi rendektől nyert hatalmunknál fogva, ugyanezen Dimien Pált az orvostudomány doktorának nyilvánítjuk és hirdetjük ki, s egyben megadjuk neki a felhatalmazást, hogy a doktori katedrára lépjen, az orvostanról értekezék, orvosi tanácsokat adjon, és hogy bárhol orvosi gyakorlatot folytasson. Emellett megadunk neki minden olyan előjogot és szabadságjogot, ami csak az orvosdoktorokat a törvény vagy a szokás szerint meg szokta illetni. Mindezek igazolásául pedig, ezt a nyilvános, titkárunk által saját kezűleg aláírt és az egyetem nagypecséjtjével megerősített oklevelet adattuk át neki.

Leydenben, 1689. március 14-én

Iacobus Triglaudius a szent theologia tanára az egyetem tiszteletbeli rektora. Paulus Hermann előljáró és dékán. C. Drelincurtius, az egyetemi polgárok mestere, Str. Antonius Nuck.”

A szöveg felemlíti, hogy az illető eleget tett a követelményeknek, kikérdezték és alaposan megvizsgálták. Közli orvosi értekezésének címét és tárgyát, melyet az illető kiváló tudással fejtegetett s megvédelmezni tudott. Mindezek alapján az orvostan doktorává nyilvánítatik, miáltal megadatik neki a lehetőség, hogy az orvosi tanszékre léphessen, az orvosi tudományokat hirdesse és magyarázhassa, az orvostan eljárásait gyakorolja, betegeket látogasson, orvosságokat rendeljen, tanácsokat adjon, s megkapja mindazon kiváltságokat és előjogokat, amelyeket meg szoktak adni az orvostan doktorainak.

*

Felruházva papi méltósággal, a tanári szék betöltéséhez szükségeltető felkészültséggel, s zsebében orvosi oklevéllel – Régeni Mihály társaságában – 1690. január 27-én érkezett meg Kolozsvárra. Már február 15-én nagy ünnepséggel beiktatták rektori hivatalába, melyet haláláig, 30 éven át viselt. Ez alkalommal nagyszámú polgárság s a reformátusok igazgatója és diáksága előtt beszédet tartott: 'A legfőbb jóról, ami a beszélgetésben rejlik' címmel.

Dimien Pál nagyon súlyos időben állt az iskola élén. Sok veszteség, kár, elemi csapás érte az egyházat és iskoláit. Sokat szenvedtek a kurucoktól és labancoktól egyaránt, közben kérlelhetetlenül szedte áldozatait a minduntalan felbukkanó, s csak közben-közben szünetelő pestis, az akkori idők réme.

1697. május 6-án óriási tűzvész támadt, leégett a piaci iskola, két templom, több egyházi épület. Fel kellett építeni, de az egyház a maga erejéből erre nem volt képes. A maguk körében való gyűjtés nem kecsegtetett valami nagy sikerrel, kénytelen volt az egyház külföldi segítséghez folyamodni. Dimient küldte ki Hollandiába gyűjtő körútra, ellátva őt 100 arany és 150 ft utiköltséggel. 1697. május 24-én indult el, s 1698. augusztus 1-jén tért haza. Az alatt a 14 hónap alatt bejárta Hollandia nagyobb városait, sőt Londonba is ellátogatott. Az eredmény várakozáson felüli volt: 17.201 ft pénz.

Hollandiai útja után nemsokára Bécsbe küldte az egyház temploma és iskolája érdekében. 1702. október 11-én indult, s 1703. június 23-án tért vissza, eredményt azonban ezúttal nem ért el.

Előbbi gyűjtő útja után nemsokára az eklézsiában nagy kavarodás támadt. Dimien nem számolt el úgy, amint kellett volna, a consistorium részletes elszámolásra kérte fel. Erre Dimien az összegyűjtött pénznek egyharmadát követelte, mi túlságosan soknak találtatott. Az ebből kifolyó vizáltságok évekig tartottak, míg végül közös megegyezéssel és engedékenységgel mindkét részről, dűlőre vitték az ügyet. A consistorium is felhagyott a vádaskodással, s Dimien is megelégedett a nála maradt 2.000 ft-tal, fáradsága jutalma fejében. Az ellene felhozott vádak között szerepeltek a tanítás elhanyagolása, magánügyeivel való túlságos elfoglaltsága, mik között szerepelt betegeinek látogatása is. Azt is szemére vetették, hogy megszegte a reversálisában rögzített fogadalmát, mely szerint csak egyházát s iskoláját szolgáló tudományokkal fog foglalkozni külföldi tartózkodása idején. S lám orvosi oklevelet szerzett, s orvosi működése elvonja az egyház és iskola szolgálatától.

Az ilyen nehezényezések nem alap nélküliek, s az egyház részéről indokolt és érthető. A tanárság és orvosi működés nem fér meg egymás mellett anélkül, hogy egyik vagy másik hiányt ne szenvedjen. Áll ez különösen a vidéki betegek látogatásánál. Dimient is hívták falvakba, különösen hitsorsosai. Az egyház fasciculusai tanúskodnak is erről. Ugyanis ilyen feljegyzéseket találunk azokban: a clarissimus rector Haranglábra utazott özv. Haranglábi Zsigmondné gyógyítása végett; más helyen: – – – Koppándra ment a beteg nemzetes Thordai Gáborhoz stb. Dimien kora jó hírű orvosai közé tartozott, bár olyan nagy keresletnek nem örvendett, de nem is vállalhatta volna, mint neves kortársai: Pápai Páriz Ferenc, Vizaknai Bereczk György, Köleséri Sámuel vagy Fogarasi Sámuel.

Sokoldalú elfoglaltsága mellett nehéz lett volna irodalmi működést is kifejtenie. Orvostudori értekezésén kívül, mely nyomtatásban is megjelent, csak egy művet írt, mely azonban kéziratban maradt: Catechesis Religionis Christianae Secundum Unitarios.

Családi élete nem volt szerencsés. Négyyszer házasodott, három felesége pár évi együttlét után meghalt. 1691. január 30-án elvette Gyulai Sárát, meghalt 1695. október 27-én. A következő évben Eötvös Hedvigával lépett házasságra, kivel tizennégy évig élt, 1710-ben őt elragadta a pestis. Harmadik felesége: Jó Zsuzsanna, kit 1711-ben vett el, s két év múltán szintén elvesztette. Még abban az évben, 1713-ban újra megházasodott, s ez a negyedik felesége Takács Sára, kivel haláláig boldog házasságban élt.

Dimien Pál 1720. január 4-én, 64 éves korában pestisben halt meg. Koporsóját nyolc ember vitte ki – minden szertartás és minden kíséret nélkül – a kolozsvári temetőbe. A dühöngő járvány miatt a hatóság intézkedett így.

Kortársai sírját ellátták sírkövel, melyen szép disztichonokkal hódoltak emlékének. E sírverset nyelvünkön a következőképpen kíséreltem meg visszaadni:

Éltem s holtan fekszem, vándor élni tanulj meg;

És már élni ha tudsz, úgy hát halni tanulj.
Mint az oroszlán, bátor, s kígyónál szemesebb légy,
Megtisztelnék, sőt dicsérnek a nagyok.
Mit ér? Óh a szerencse ha nádként hajladoz folyton,
Csúnya irigység is nagy balsorsra elül.
Légy több, mint más, szárnnyal lásd el büszke mivoltod.
Fegyvert s hősokeket zengj, mit ér? Semmit íme.
Oly sok lustrumot élj mint én, óh pereg ez az élet.
Tudd hát: élni mi az, és mi: halni ha kell.

Hogy ki valék? Ezt kérdezed. Ősimnek neve Dimien,
Óh nem dicstelenek. Hordék Pál nevet én.
Híres Kolozsvár szüle; úgyszintén nevem adta,
Adta tisztemet is, s nyújt csendes pihenést.
Iskola rektoraként harminc évig tanítottam
Tisztult forrásból, szentelt isteni szót.
Orvos is voltam ügyes; és bírtam négy feleséget,
Kedves gyermekeimből még egy se maradt.
Europa városait háromszor járta be lábam,
S üdvözlém a királyt. És íme halva vagyok.
Mint két lustrumon át hű plébánosa örömmel
Krisztusi bírámnek lépek a trónja elé.

Peetsi Péter diplomája¹⁰ (1758)

Egy, az utrechti egyetem által kiállított diplomát mutatunk be, mely az 1758. évből származik. A diploma a Peetsi Péteré, akiről azonban keveset tudunk. Szolnok-Doboka megyei származású s utódai Semesnyén ma is élnek. Orvosi diplomáját Utrechben szerezte.

Aztán hazajött Erdélybe. Kádár említi, hogy 1786–88 körül Szolnok-Dobokában megyei orvosként szerepelt. Előbb azonban Tordán volt gyakorló orvos. Indokolt erre következtetni abból, hogy az ótordai ref. születési anyakönyvben többször előfordul a neve, így az 1766, 1773. s 1774. években László, Mária s József gyermekeinek születési bejegyzésénél. Innen tudjuk, hogy „Doctor Pétsi Péter uram”-nak, mint ahogy az anyakönyv írja, Bonis Mária volt a felesége.

A Pétsy Ákos semesnyei földbirtokos tulajdonában levő diplomának a szövege Daday István ref. lelkész fordításában így szól:

„Az utrechti akadémia rektora és professzorai az olvasónak üdvöt kívánnak.

Dicséretes és nevezetes elődeinknek az az intézkedése, hogy azok számára, akik tanulmányaik folytatásának fáradhatatlan szorgalom árán való befejeztével meg akarják hozni mindnyájuk gyümölcsét, az egyház meg az állam díszére, maguk részéről hivatott helyeken a hozzájárulásra eleget tesznek, alávetik magukat valamelyik akadémia vizsgájának, hogy onnan kiváltságuk és tudásuk alapján a megillető jutalmakat és díszeket érdemeikért megnyerjék. Mivel így az igen kiváló és igen kitűnő férfiú Peetsi Péter úr, erdélyi magyar, az orvostudomány terén elég sokáig folytatta szorgalmas munkáját és már kész tudománya kimutatásának bizonyosságára is kéri tőlünk, hogy díszítsük fel együttesen tudásának akadémiai címével. Mi a legmegfelelőbb és legtisztéletreméltóbb kérésnek jogát kielégíteni akarva gondoskodtunk arról, hogy őt az összes orvostudományokból megvizsgáljuk. Nagyhirű és nagytudású férfiak, az akadémián az orvostudomány professzorai által Hippocratesből neki feladatott tételt gondosan és alaposan megoldotta és azonkívül nehéz tárgyakból kifogástalanul megfelelt. Mikor kiváló tanultságát mindenekben, és jártasságát az orvostudományban, egyaránt alázatossággal kapcsolni előttünk megpróbálta, a folyamadónak méltán megadtuk a megillető tisztességet kiváló és tisztéletreméltó tanulmányai szerint: elsősorban, mikor meghallgattuk, amint a vérfolyások előismeretéről a felavatására készített értekezését a hozzácsatolt vegyes fejtegetésekkel együtt derekasán és szerencsésen megvédelmezte. Azért akaratunkból és hatalmunkból, az utrechti tartomány nagyméltóságú és igen hatalmas rendjei engedélye és jóváhagyása értelmében Öt, Peetsi Péter urat – a nagyhirű és nagytudású Oosterdyck-Schacht János úr által, aki tekintélyénél fogva érdemeiért méltán tudora a bölcsészetnek és orvostannak, az orvosszerek tanításának és használati módjának – az orvostan tudorává választottuk meg és kinyilvánítjuk: megadtuk és megadjuk neki ezzel az oklevéllel azt a lehetőséget, hogy az orvosi pályára léphessen, az orvostudományt hirdesse és magyarázza, az orvostan eljárását gyakorolja, betegeket látogasson, orvosságokat rendeljen s tanácsot adjon. Ezenfelül megadjuk neki mindazokat a mentességeket, kiváltságokat és előjogokat, amelyeket meg szoktak adni és engedni az orvostan tudorainak. Hogy mindezek még nyilvánvalóbbakká legyenek, elhatároztuk, hogy kiadjuk neki ezt a nyilvános oklevelet, amelyet a nagyságos és felavató rektor, nemkülönben titkárunk sajátkezűleg írt alá és az akadémia nagyobb pecsétjével meg van erősítve. Utrechben, 1718. évben, május 13. napján. Castiniones János s. k. az akadémia ez idei rektora. Oosterdyck-Schacht János s. k. (kívülről). I. H. Vander Does s. k. titkár.”

¹⁰ Forrás: Pataki Jenő: Peetsi Péter diplomája. = Orvosi Szemle 6 (1933) No. 11. pp. 360–361.

Az iniciálé díszes s színezve van. Kettős négyzetkeretben – ezüst alapon – sugaras napkorongban két oldalt és a peremen tompított hegyű csücskös talpú pajzs van, mely jobb haránt pályamentileg piros és fehér mezőre van vágva, a két mezőt betöltő arany S betűvel; a Nap körül fehér közben olvasható Nos Sol Justiciare Illustrata. A keret sarkaiban egy-egy arany angyalfő látható szárnyakkal.

Id. Incze Mihály és tanulmányútja¹¹

A régi házi orvos mintaképe. Aki ifjan elhelyezkedik egy családnál – mint annak orvosa, barátja, tanácsadója –, s túl a deressedő koron, ősz fejjel is megtartja kapcsolatát a hozzá bizalommal ragaszkodó családdal, s nélkülözhetetlenné válik az ott mindennapos jó doktor.

Ilyen orvosa volt Kolozsvárnak szinte félszázadon át Incze Mihály.

1762. április 2-án született. Szerető családi körben nőtt fel. Nevelésére nagy gondot fordítottak szülői: hasonnevű atyja, kolozsvári ref. esperes és felesége, utóbbiról Gyöngyössi János újtordai pap és költő – sírkövére írt – versében így szól:

Pataki Sára volt Intze Mihály párja,
Asszonyi nem minden virtusinak tárja,
Okos munkás anya, leg hivebb feleség,
Legtisztább bíborban született kegyesség.

Bizony okos és munkás anya volt. Okosságának és munkásságának fiai nevelése körül adta legszembeötlőbb jelét. Mihály fia – elvégezvén iskoláit a református kollégiumban – az orvosi pályára készült. Nagybátyja példáján kapott erre kedvet. Hogy tervüket megvalósíthassák – bár elég jó módon voltak –, emelni kellett jövedelmüket. A sokgyermekes anya borkereskedéshez fogott, s ennek jövedelme tette lehetővé, hogy fiuk a budai egyetemen tanulhassanak.

1783. november 3-án iratkozott be Budán az orvosi egyetemre, mely már a következő évben Pestre költözött. Ebben az évben Schoretits Mihály, az orvosi fakultás neszтора volt a dékán.

A tanfolyamot ez időben három év alatt végezték el az orvostanhallgatók. Az első évben hallgattak anatómiát, chemiát, botanikát, naturalis historiát, physiologiát. Incze mindegyikből eminenciát kapott. Emellett hallgatott experimentalis physicát, s a híres Mitterpachertől œconomiát, mint önkéntes hallgató. Sőt a chirurgiát is hallgatta, némely részét a második évben is, de nem oly szándékból, hogy abból vizsgázzék, nem volt szándékában chirurgussá képezni magát. A második évben mindezeket ismételni kellett, s mellé vette a pathologiát és materia medicát, a harmadikban a therapiát és praxist járta.

1787 elején oklevele már kezében volt. Örömmel készült eleget tenni apja tanácsának, hogy addig haza ne jöjjön, míg körül nem nézett itt is, ott is, tapasztalatokat gyűjtve más egyetemeken is. Nagybátyja is mindig azt mondta, hogy meg kell látni Hollandiát, Angliát és Galliát, aztán utoljára – hazatérőben – Bécset. Az úriasszonyok is mondogatták: kár lenne, ha nem menne külső országokba. Ilyenkor mindig Szótsöt hozzák fel és sajnálják érte. Szóts friss diplomájával sietett elhelyezkedni Kolozsvárra, s már házat és majort vásárolt. Nagyban készíti a majorját. Bárhogy irtózzék az orvos az œconomiától, kénytelen vele foglalatoskodni, ha meg akar élni. Nem ülhet mindig Sydenham mellett.

Ilyeneket lehetett hallani a kolozsvári társaságokban, hol számon tartják a tudományos pályára készülő ifjakat, különösen a jövő doktorait. Tudakozódnak utánuk, mi hír szállingózik róluk, milyen az előhaladásuk, megy-e aztán a nagyvilágba experiálni? Mindenkinnek van valami megjegyzése, tanácsa, melyeket a felfigyelő s fia jövőjét előkészítő apa továbbít fiához, hozzáfűzve saját megjegyzéseit, s tanácsait. Incze Szótsben fiának jövőbeli vetélytársát látja. Figyelemmel kíséri fia orvosi működését, szerencsés kúráit, de balsikereit sem hallgatja el: már nehányat kezdett elbocsátani az örökkévalóságba. Más leveleiben pedig

¹¹ Forrás: Pataki Jenő: Id. Intze Mihály. 1762–1836. In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában. (Részlet). + Pataki Jenő: Orvostörténeti morzsák a leveles ládából. [Egy orvosi tanulmányút.] = Erdélyi Orvosi Lap 3 (1922) No. 18. pp. 294–296. (Részlet).

hálálkodva említi, hogy nagy reumájából őt is kigyógyította. „Tagadhatatlan, hogy Szótsnek jól megy dolga. Benn van a városnál s némely uraknál, de jöjj csak haza, neked is lesz kenyered.”

„Tegnap volt a Szóts lakodalma Szathmáry Pap Ágnessel – írja az apa 1786. augusztus 23-i levelében –, Krisztina még ott van, ha sietsz, megkaphatod, különben azé lesz, aki hamarabb elfogja a madarat. Csak ott ne keressen leányt az orvos, Erdélyben sem fogtak még el az ilyen portékák.”

1787 elején már úton van Incze Bécs felé. Itt pár hónapot időzött. Nem bánta meg, hogy addig Pesten maradt, látva, hogy mennyi akadály van itt a tanulásnak. Van olyan, aki még Gyarmathival jött fel, s még nem vizsgázott. Mátyus talán a jövő év elején, Andrád szegény tán két év múlva sem.

Incze augusztus elején Prágába indul egy Stanger nevű fiatal angol orvossal. (...)

*

Egy orvosi tanulmányút leírása akkor is érdekességgel bír, ha attól nem választ el egy évszázad. Minél régebbi idők orvosi viszonyait s körülményeit írja le a tapasztalatok szerzése végett utazó fiatal orvos, érdeklődésünk annál inkább fokozódik.

Az alábbi útleírásból láthatjuk, hogy mindegyik egyetemi városban felkeresték – az együtt utazó, de már kész fiatal orvosok – nemcsak a klinikákat, hanem ellátogattak a nevesebb professzorokhoz is, s kevés kivétellel mindenütt szíves fogadtatásban részesültek. A leírások bármily hézagossak, mégis itt-ott betekintést engednek annak a kornak állapotaiba, megismertetnek a tanítási módszerekkel, a kórházak berendezéseivel, gyógymódjaival, a betegek ellátásával s az azokkal való bánásmóddal. Ezek a rövid, nem nyilvánosságnak szánt ismertetések s családi levelek éppen közvetlenségüknél fogva nem egy híresebb orvost és professzort híven, találóan jellemeznek, magunk előtt látjuk őket pongyolában s nem egyszer egy-egy keresetlen közvetlen megjegyzés és megfigyelés közléséből – minden életrajznál tisztábban – látjuk meg a tudósban az embert.

Incze Mihály doktor az alábbi sorokban pár hónapi külföldi utazását s szerzett tapasztalatait írja le édesatyjának. (...)

*

„1787. aug. 7-én Bécsből Prágába indultam dr. Stanger Kristóf társaságában, ki mint angol Londonban tanult s 3 év óta utazik. Utitársaim voltak még egy ifju zászlótartó s egy prágai zsidó. A delizsánszon fizettem 15 német forintot s 33 kr-t, pakkért, mely 50 fonton felül nyomott 3 német forintot s 41 kr-t vettem. Morvaország egyik részén ájtjövén éjszaka 12 órakor Znaimba érkezünk holdvilágnál.

Aug. 8-án érkeztem estére Iglauba. Itt a második emeleten egy fodrásznál laktam a piac soron s két nagy szobáért 15 német frt évi bért fizettem. 9-én Csehországba érkeztem, Jenekauban ebédeltem, innen Cseszlaun és Collinon át Prágába mentem. Collin mellett láttam azt a helyet, hol a mieink megverték a poroszokat a 7 éves háboruban. Közel volt egy fogadó, ebben láttam azt a szobát, honnan a porosz király seregét igazgatta s végre kemény szóval így szólt hozzájuk: Wohlt ihr beständig leben!?

10-én érkeztem Prágába. Az Altstadtban szálltam meg. Meglátogattam az irgalmasok zárdáját, hol a kórház rendes orvosa dr. Plass volt, de aki egy héten csak egyszer látogatta a betegeket. Itt volt elhelyezve 12 ágygal az universitas tanulói számára szolgáló clinicum. Itt volt a practicum collegium is, melyben két csontvázat láttam; egyiket egy kalugerét ily felirással: Animam Romæ, ossa medicis dicavi; másikat egy nőét ily felirattal: Uxor fui chirurgi, æquum est ut ossibus etiam serviam Chirurgis.

Az itteni gyógytár sok régi babonás szerekkel volt tele. Az új papok semináriumában megnéztem a könyvtárt, mely akkor a párisi s bécsi könyvtárak után a harmadik volt. 150.000 darab könyv és sok kézirat volt benne. A seminárium refectoriumában egy oly nagy kemence volt, melynek fűtésére egy öl fa kellett.

A csillagásztorony igazgatója, prof. Stonat igen barátságos volt. Itt voltak többek között a Tycho de Brahe dán csillagász eszközei is, kit I. Rudolf hítt Prágába s ki 1601-ben halt meg. Ott volt a hannoverai Herschel eszköze is, ki ez időben Angliában élt s kinek neje nemrégén azelőtt a holdban egy élő Vulkánt fedezett fel s a holdban levő hegyek magasságát is megmérte.

A prágai orvosi fakultásnak tanárai voltak:

Prochaska anatomiae et physiologiae,

Sebald clinicae,

Michelitz pharmacologiae,

Arnold chirurgiae,

Mikan chemiae et botanicae,

Knobloch Veterinariae,

Stonat astronomiae,

Csausner historiae naturalis.

Volt ekkor Prágában 70 doktor. Egyeteme egykor oly nevezetes volt, hogy 40 ezer tanuló is volt benne.

Ebédem voltam Bayer protomedicusnál, ki csendes és elég barátságos ember. Voltam két ordination az irgalmasok kórházában. A katonaoorvos kibeszéléssel a katonakórházat sem akarta megmutatni, de másnap a gyógyszerész Anton Johann Betz, ki igen barátságos ember s kinél ebédem is voltunk, megmutatta; a nagy kórházban azonban tisztaságot és rendet nem találtunk.

Az Erzsébetiek kórházában dicséretes rend volt; volt benne 38 beteg s ugyanannyi apáca. Nehány chirurgussal is megismerkedtem, de mind igen durvák voltak. Utitársam az angol azt beszélte, hogy aki Angliában hibázik, azt elsőben 12 hozzá egyenlő ítéli meg; a parasztot paraszt, a nemeset nemes, de chirurgusnak és mészárosnak ítélni nem szabad, mivel ezek vérrel foglalkozván, durva, kemény szívű embereknek tartatnak; sőt útjában is azt tapasztalta, hogy a chirurgusok majd mindenütt durvák; Louis a franciaországi legelső chirurgus igen embertelen, durva s Brambilla is Bécsben, kinél egyszer én is voltam, nagy paraszt.

Az angol utitárs azt mondta, hogy Angliában, Francia- és Olaszországban nem szokás egy tálból többeknek együtt enni s ha valaki, ahogy a tálból kalányozna, a többiek belőle nem ennének, félvén, nehogy reájok ragadjon a francia betegség.

Prágában 14 patika volt, köztük egy zsidó; Zsidó doktor kettő. A patikus Betz elhívott a vendéglőbe az angollal együtt ebédre.

Aug. 13. 12 órakor kiindultunk Prágából Drezda felé s fizettünk Peterswaldig, mely már a lineán van, 5 német forintot s onnan Drezdáig 45 forintot.

Aug. 16. reggel 3 órakor Drezdába érkeztünk. 8 garasért uri módon megebédeltem, Drezdában akkor rendes színház nem volt. Minden nevezetességet megnéztem.

Aug. 19. indultam Lipcse felé s fizettünk a delizsánszért 2 frt 13 garast.

Aug. 20. megérkeztünk Lipcsébe. Még az nap meglátogattam Bozet, ki akkor a klinikát tanította, barátságos ember s jól fogadott. Onnét mentünk anat. prof. Haase-hoz, ki elvitt a theatrum anatomicumba s minden készítményeit megmutatta. A botanicus prof. Pohl elvitt a botanicus kertbe, mely nem nagy. Ludvig hist. nat. prof. megmutatta gyűjteményeit. Láttam a Commerzial Rath Link természetrajzi gyűjteményét. Meglátogattuk prof. Platnert, a híres Platner fiát saját kertjében, ki tanított physiologiát s a philosophia némely részét, tudós embernek látszó s szép magaviseletű, külsejére consiláriusnak termett. Chemiai prof. Eschenbach fiatal korához jól értette magát, igen barátságos ember, meglátogatott minket

szállásunkon s szinte 2 óráig beszélgettünk együtt. Prof. Boze nagy barátságát mutatta hozzánk, elvitt kórházába, mely inkább szegények házának nézett ki, nem tetszett, hogyan bánnak a betegekkel. Volt ott egy régi orvos, ki a bujakórosokat még nyálaztatással kurálta, sajnáltam szegényeket, kik egy rossz levegőjű szobába be voltak zárva. Még az ablakok is betéve. Prof. Boze egy conversatoria is elhívott a maga kertjébe, hol igen előkelő emberek voltak, 3 generalis s több katonatiszt volt jelen, ott is vacsoráltunk, igen nagy asztalt adott s generalis Flammingnek igen jó kedve volt.

Volt ez időben Lipszéban két nevezetes könyvtár, a városi és az egyetemi. Volt ott ez időben két fundatio is, egyik theologusok számára, kiknek minden szerdán és szombaton az utcákon egyet kellett kerülniök s a zsoltárból énekelniök. Lipszéban is úgy jártak a fundatiosok, sőt a többiek is sokan, mint Drezdában s a kis gyermekek is nagy régi módi parokával és palástban.

Aug. 24-én indultam s Háláig 16 garast fizettem a postán. Az egyetem egyike a legjobbaknak. Orvostanárok: Kolthagen, Grän, Böhmer, Menkel, a híres Menkelins fia, kinek híres anatómiai præparatumai vannak. Itt minden szombaton nevezetesebb professorok összegyűlnek a cancellarius házában s akkor egyik perorál. A cancellár minket is elhívott egyre. Az egyetem 1694-ben fundáltatott. Van egy anatomium theatruma.

A város könyvtárában van Luther képe viaszból s Hoffmann alabastrom képe. Hoffmann hálai professor volt, nem igen nevezetes, de munkáiért a tudósok becsülték. Egyszer a porosz király nehéz betegségbe esvén, írat Boerhaavenak, hogy jöjjön hozzá; mire ez azt felelte: gondolkozik, hogy miért kíván a király Hollandiából doktort, midőn országában a legnevezetesebb doktor van; a mit a hálai Hoffmann meg nem tud gyógyítani, azt sem ő, sem más nem tudja. Ezóta kezdte a király Hoffmant inkább méltányolni. Ez időben volt Hálában prof. Stahl is, de ez a két nagy ember egymással többnyire versenyzett. Barth is Hálában professor, kit kerestünk, de nem találtunk.

Hálában van néhány gyár, de a városiak többnyire a diákokból élnek.

Aug. 26-án kiindultunk Hálából s fizettünk Danzingig 1 frt 40 kr-t.

Aug. 30-án Potsdamba érkeztünk, 31-én Berlinbe. Berlinben a Charité kórházban Selle volt az ordinarius, de csak egy hétben kétszer látogatta a betegeket, melyekre két pensionált orvos viselt gondot; a kórházban sem rend, sem tisztaság nem volt s a betegekkel csak hébe-hóba bántak, a főchirurgus, aki inspektor is, Mursinna. Itt van Theden is, de öregsége miatt nem ügyel semmire; ez előtt tartotta 50 éves sebész jubileumát.

A medicum collegiumban professorok: Valter és Knap; utóbbinál voltunk, jó szívvel fogadott, nevezetes anatómiai collectiója van, de ha Luidorokkal nem megy az ember, nem mutatja meg; Pein egyuttal királyi gyógyszerész, kinél szintén voltunk; Allemann, Proegel, Fritze barátságos ember, voltunk nála ebéden is; Mayer, Bode, kinél voltam kétszer s elhordozott a csillagdában. Voltunk a tud. akadémia ülésében, hol prof. Aschard olvasott fel, aki most új kórházat építtet. A várostól egy órányira szép botanikus kert van.”

*

Eddig szól az útleírás.

Incze Göttingába ment s beiratkozott az egyetemre. Felvételi bizonyítványát Aug. Gottl. Richter med. et chir. prof. consil. reg. et archiater állította ki 1787. szeptember 21. kelettel, III. György Nagy-Britannia és Hannover királyának nevében. Atyja figyelmezteti, hogy ne üljön abban a drága városban. „Ugyan mi szükség egy már doktoráltatott személynek 50 német frt-ot fizetni leczke hallgatásért; már neked nem leczke kell, hanem praxis és experientia.” Kérde: hová lett az angol doktor mellőle? Jó lett volna elkísérni Londonba, a göttingai drága élet helyett inkább utazott volna. A telet Göttingában töltötte, de a tavasz beálltával – apja tanácsára – elhatározta, hogy otthagyja Göttingát s inkább meglátogatja

Hollandia egyetemeit. Szeretett volna Hamburg felé menni a tengeren, de ezt a zavaros idők miatt mindenki disvadeálta. Wesztfalián át unalmas s fogadók sincsenek. Azért úgy határozott, hogy Frankfurt felé megy. Házigazdája – egy igen gazdag ember – megadta az utolsó traktát, s 1788. április 6-án kiindul Göttingából.

Atyjához írt leveleiből nagyjából összeállíthatjuk utazását. Április 20-i kelettel Mogunciából [Mainz] írja, hogy ismét az angol doktorral utazik. Mindenütt pár napot tölt s mindenütt a legelső emberekkel s professzorokkal ismerkedik meg. Casselben négy napig mulattak. Szép város, sok tudós emberrel ismerkedtek meg, többek közt egy magyarral is. Az astronomia professzor ezelőtt húsz évvel származott ki Magyarországból. Aztán Marburgba mentek, hol három napig időztek, ezalatt majd minden professzorral megismerkedtek. Innen Frankfurt felé vették útjukat; itt szintén néhány napig maradtak, sok lévén az experienciára való matéria. Mainzban is több napot töltöttek, a medicinában néhány nevezetes ember van itt. Megjárták Wiesbadent, Schwalbachot, Schlangenbadot. A colinai hajósokkal utazak tovább. Düsseldorfban még megállapodtak, mivel ott a híres antiquaria collectio s képtár van.

Május 22-én Leydából ír. A hollandiai városoknak méltán előnyük van a németországiak felett, oly rend és tisztaság uralkodik itt, melynek mását sehol sem lehet találni. A hollandiak mindenféle virággal nagy kereskedést űznek, van olyan tulipánhagyma is, melynek darabja 500–600 frt. A hollandi tractamenttel jobban meg van elégedve, mint a göttingaival, csak azt az egyet nem szereti, hogy mióta ott van, levest nem evett.

Július 19-én már Bécsben van. Onnan írja, hogy voltak Londonban, Párizsban. Tapasztalatait majd szóval adja elő. Párizstól Bécsig szép experientájuk volt. Strassburgig delizsánszon utaztak, a nevezetesebb városok, melyeken keresztül jöttek: Chalom, Dirier, Lygy, Toul, Nancy, Luneville. Strassburgtól Ulmig postakocsin utaztak. Grünsburgban nem találván alkalmatosságot, egy darabig mulatniok kellett. Szép kis város a Duna-parton.

Szinte 90 mérföldet tettek a Dunán. Örül, hogy Angliát és Franciaországot megismerte. Bécs neki sohasem tetszett, se embere, se életmódja, jó, hogy nem itt kezdte tanulását, alig várja, hogy megszabaduljon innen. Kolozsvárra szeptember hó végén érkezett.

1789. júliusban megnősült, elvette Szathmári Pap Krisztinát, Szathmári Pap Zsigmond ref. püspök leányát, 1799-ben kineveztetett a kolozsvári orvos-sebészeti intézetnél az élet-, kór- és gyógyszer-tan tanárává, s 1817-ben már ő küldi atyai tanácsait Pestre hasonnevű orvostanhallgató fiának.

Tanácsai között ő is többször figyelmezteti fiát, hogy a külföldi utazást el ne mulassza.

1822. április 18-i levelében azt írja: „csak az Isten adná, hogy már Bécsbe mehetnél, Pestről egyenesen haza jönni gyalázatos volna”.

Másutt megint: „Ne is gondold, hogy addig haza jöjj, míg Bécsen túl nevezetes külországokat nem látsz. Addig csak fél szemed van és meg fogod látni, hogy a külországookról való visszajövedeledkor milyen más szemmel nézel minden dolgot, mert ez adja meg a politurát.”

Kassai Mihály, Mátyus György és a Stipendium Goldbergianum¹²

Bécsben tanuló ifjaink közül többen élvezték a Stipendium (v. alumneum) Goldbergianum jótéteményét, melyről azonban alig tudunk valamit. Egy Kassai Mihály nevű orvsnövendék Benkő Józsefhez 1779. augusztus 10-én Bécsből írt levelében megemlékezik erről az alapítványról, s így annak alapításáról s rendeltetéséről némi tájékoztatást nyerünk. Kassai Aurei Montis vagy Gold-Berg foundationak nevezi. Egy Paulus de Sorbait nevű doktor alapította, ki egy nagy házat, jószágot s egy tekintélyes tőkét ajándékozott a bécsi egyetemnek, hogy ennek jövedelméből 40 medikus diákot lássanak el mindennel ott tartózkodásuk ideje alatt, s az ő házában lakjanak. A háznak Gold-Berg nevet adott. Kassai megjegyzi, hogy szokás itt így elnevezni a házakat.

Hogy ezt a nagyszerű alapítványt mikor tette az alapító s hogy mik az alapszabályai, kik jogosultak azt élvezni s hogy ma is fennáll-e? Nem tudja. Azt írja a levélíró – ki maga is ez alapítvány támogatásával végzi az orvosi tanfolyamot –, hogy „e mellé a fundatio mellé a Fels. Cancellariától tétettünk be és itt tartattatunk köntössel, étellel, szállással, de nem a fundatióból, hanem fizetnek értünk, abból a 200 frtból, melyeket ő Fels. személy szerint mindenkinek kegyelmesen applacidált. De hogy reá megyen-e köntösre, tartásra – a mint tartanak –, reá megyen-e a 200 frt? azt az administrator tudhatná. De mi is érezzük. Némelynek azt mondják, hogy a haza fizeti, mások szerint Ő Fels. kegyessége, 3-szor, hogy megkevesbítettén a magyar gárdisták száma, a fennmaradt pénzből.”

Erdemes legalább nagy vonásokban megismerkednünk az alapító életrajzával.

Paul de Sorbait Belgiumban született 1624-ben, Sydenhammal egy évben. Paduában avattatott a bölcsészet és orvostudományok tudorává. Egy ideig mint vándororvos gyógyítgatott Kölnben, Arnheimben, Rómában, aztán Bécsben telepedett le. 1655-ben már a bécsi egyetem tanárai között találjuk, melynek két ízben volt rektora. III. Ferdinánd özvegyének, Eleonora anyacsászárnénak udvari orvosa volt s tekintélyben s hírnévben folyton és gyorsan növekedett. 1658-ban az akadémiai hivatalok Sorbait-ot a magyar nemzet prokurátorságával ruházták fel. Nagy népszerűségét jellemzi, hogy mikor 1678-ban súlyos betegségben szenvedett uremikus tünetekkel, az özvegy császárné s a nép is a templomokban imádkozási órákat tartott felgyógyulásáért. Betegsége hirtelen jóra fordult s teljesen felgyógyult.

1683-ban a török Bécs ellen vonult s az 59 éves orvos – egyedül a bécsi orvosok közül – kardot vett a kezébe s a csatátérre ment. Erdemei I. Lipót előtt is elismerésre találtak, ki 1679-ben Magyarország lovagjává üttötte.

Sorbait kitűnő zenész is volt, amellet nagy szónok, bölcsész, orvos, katona és tanár. Meghalt 1691. április 28-án.

Senfelder, kinek tanulmányából ez életrajzi adatokat vettük, a Sorbait nevérol elnevezett alapítványról is megemlékezik. Szerinte Sorbait 1676-ban a régi diákothont saját költségén újonnan felépíttette s melléje egy kápolnát is, s egy ösztöndíj alapítására 2000 frt-ot adott. A „Goldbergschen-Stiftungshaus”-on a következő felírás van: Paulus de Sorbait sanæ artis doctor has ædes propriis ærariis erexit. Orate pro ipso.

Az a két misealapítvány, melyek egyikét a maga lelki üdvéért, a másikat az ösztöndíjas tanulók számára alapított, mély vallásosságát bizonyítja.

Nem kapunk azonban feleletet sem Senfeldernél, sem az általa egész terjedelmében közölt végrendeletben arra, hogy miként jutottak erdélyi magyar ifjaink ennek az ösztöndíjnak élvezetéhez. Erre talán az alapító levél tudna felvilágosítást adni.

¹² Forrás: Pataki Jenő: Stipendium Goldbergianum. = Orvosi Szemle 8 (1935) No. 9. pp. 306–307. + Pataki Jenő: Mátyus György. 1783–1821. In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában. (Részlet).

Összefüggne ez talán magyar prokurátorságával, avagy magyar lovaggá ütésével? Nem tudjuk.

Ez iránt kérdéssel fordultam egy osztrák ny. min. tanácsoshoz, ki az ösztöndíjak ügyét ismeri, de választ nem kaptam.

Bizonyos, hogy erdélyi ifjaink közül többen részesültek az alapítvány jótéteményében. Kassain kívül Gyarmathiról tudjuk, s Mátyus Györgyről.

*

Mátyus György a marosvásárhelyi kollégiumból kikerülve ment Bécsbe, s iratkozott be az orvosi egyetemre. Tanulása alatt ő is a Gold-Berg-féle alapítvány jótéteményét élvezte. 1815-ben nyerte el az orvosi oklevelet. Mint bátyjai, Marosvásárhelyen telepedett le, hogy folytassa a nagy hírnévre szert tett Dr. Mátyus orvosi nevet. A székely fővárosban most már ő volt Máté mellett az ifjabb Mátyus doktor.

Jóformán meg sem indult a praxisa, levelet kapott Spectabilis Dominus Georgius Mátyus Pataki Sámuelától, Erdélyország főorvosától. Az alapítvány élvezése kötelezettséggel is járt, mint az az alábbi hivatalos átiratból kitűnik. Az 1816. november 16-án Kolozsvárról keltezett levélben ezt írja a protomedicus:

„Tekéntetes Medicinæ Doctor Ur!

Jó emlékezetében lehet a' Tkts Doctor Urnak, hogy a' kik Bétsben a' Medicinát a' Goldbergianum Stipendiummal való élés mellett tanulják, minekelőtte azon Fundatióba bélépnének magokat reversálni tartoznak az iránt, hogy tanulásokat végezvén nem tsak ide Hazájokba vissza jönek, hanem a' Fels. Kir. Gubernium Rendelésére ottan ahol a' szükség kívánnya fognak szolgálatot tenni, legalább annyi ideig a' meddig a' Stipendiummal éltenek. Ehez képest a' Fels. Kir. Guberniumnak az idén az 8086. szám alatt hozzám költ Parantsolattyának tartása szerént hivatalosan kérem a' Tkts Doctor Urat, hogy ne terheltelessék a' régen minden Orvosi segedelem nélkül lévő Nemes Torda Vármegye Physicatusságát felvállalni legalább addig, a' még a' jövő nyáron a' mint bizonyosan reménleni lehet Bélteki Ur ebben a' Kedves Doctor Urat fel-válthattya; mert ugy tudom, hogy már erre magát nevezett Bélteki Ur némü némü képpen el is ajánlotta, és tsak a' rigorosum Exameneken való keresztül esésbtől függ le-jövetelének ideje. Tudom ugyan én azt, hogy a Kedves Doctor Urnak sok Uri Házakhoz vagyon le-kötelezése, de minthogy az egész távol létel tsak égy néhány Honapokat tartanak lehetne talán addig azokat másra bizni. Tordán lehetne addig-is jó szállást kapni, de ujj esztendő után a' Fő-Ispán Úr ő Nsga bé-költözvén Kolosvárra a' maga egész szállását a' Városházánál jo szivel által engedné, a' mint magát declárálni méltóztatott. Ha pedig a' Tkts Doctor Ur ezen Statiot tsak interimaliter-is el-nem fogadhatná, úgy aztat-is nékem méltó helyes okaival megirni ne terheltelessék. Mellyek után meg-külömböztetett szivess indulattal vagyok

a' Tekéntetes Medicinæ Doctor Urnak

Kolosvár. 16. Novembr. 1816.

alázatos szolgálja
Pataki Sámuel
Protomedicus.

Kívül:

Spectabili Dno Georgio Mátyus

Medicinæ Doctori mihi Colendo.

Ex Offo Wásárhelyini.

Más írással: 26ta 9^{bris} vetteni–27^a 9^{bris} feleltem rá.”

Ez elől nem lehetett kitérni. A kívánságnak eleget tett, de nem sokáig, mert Bélteki csakhamar elfoglalta a neki fenntartott physicusi állást. (A protomedicusi átirat udvarias, barátságos s jóindulatot eláruló hangja annyira elűt a mai hivatalos átiratok hangjától, hogy már ezért is érdemesnek tartottuk leközölni.)

Mátyus megházasodott, felesége Bíró Klára lett. 1819 elején már temették elsőszülött gyermeküket, 1821. március 6-án pedig már az ő neve került be a temetési anyakönyvbe, így: a „Titt. Medicinæ Doctor Mátyus György úr egy közönséges szeretetre és közönséges sajnálatra méltó közhasznú derék férfiú. 38 esztendő.”

